
El fossar dels jueus de Castelló d'Empúries

Per MIQUEL PUJOL i CANELLES

*Al president del Grup Cultural Comtat d'Empúries,
Sr. Miquel Teixidor i Fa,
entusiasta, entre molts altres mèrits,
dels temes jueus.*

EXISTÈNCIA DE FOSSAR JUEU A CASTELLÓ D'EMPÚRIES

Els jueus de Castelló d'Empúries tenien fossar propi. Es pot afirmar, en principi, perquè els jueus disposaven d'un lloc propi per a l'enterrament dels seus difunts en totes les viles on habitaven, en virtut d'un privilegi reial, que en el cas de Castelló es tractava d'un privilegi comtal, inherent al permís de residència, com a vassalls del rei o senyor a qui tributaven. M'avanço a dir tot seguit que l'acta de concessió o privilegi als jueus de l'aljama castellanina de tenir fossar propi, si de debò existeix encara, ens és desconeguda.⁽¹⁾ Per a la demostració de l'existència del fossar, caldrà recórrer a proves escrites que hi fan referència i que permeten arribar a la mateixa conclusió. Primerament, ho fa pressuposar l'existència d'una poderosa aljama dotada d'una significativa sinagoga al Puig del Mercadal. També ho avala un bon nombre d'esteles funeràries, tot i que en les seves inscripcions no consta d'una forma explícita la seva procedència.⁽²⁾

Una de les principals proves fefaents de l'existència d'un fossar jueu a Castelló d'Empúries, es troba en referències escrites des de l'inici del segle XIV (1306) que parlen d'un "Fossar" jueu, concepte que dos anys més tard (1308) figurarà amb el nom de "cimeterium", i a partir de 1323 apareixen ambdues denominacions indistintament, com tindrem ocasió de documentar més endavant. Tanmateix és en els nombrosos testaments jueus on, d'antuvi, cal cercar la reiterada constatació de la seva existència a la vila comtal.

1. És bo recordar, a aquest propòsit, que els comtes d'Empúries fan constar oportunament que la seva protecció als jueus del comtat és igual a la que tenen els reis d'Aragó amb els seus propis jueus de les ciutats de Barcelona i Girona, de les aljames de les quals la de Castelló no ha depès mai. Al comtat d'Empúries, la concessió de cementiri als jueus corresponia al comte i no al rei, no solament abans sinó també després de l'any 1210 en què, en les corts reunides a Girona, establí el tractat d'agregació del comtat d'Empúries a la confederació catalanoaragonesa, essent reconegudes pel rei Pere I les regalies i sobirania del comte d'Empúries.

2. Per bé que pedres, monedes i altres coses per l'estil han estat trobades en ocasions distants del lloc d'origen, per haver-hi estat traslladades per via d'adquisició o furtivament, en el cas de les esteles, originàries de Castelló d'Empúries, que serveixen alguns col·leccionistes castellanins particulars i museus públics, com les conservades actualment al Museu d'Història dels Jueus, en el Centre Bonastruc sa Porta de Girona i al Museu de l'Empordà de Figueres, tot sembla indicar que són autènticament autòctones, és a dir, de Castelló.

EL FOSSAR DELS JUEUS CASTELLONINS EN ELS TESTAMENTS

Cal dir, d'entrada, que el cerimonial de la mort, del dol i del ritus funerari entre els jueus de l'edat mitjana era ric, complex i variava en alguns països on residia una comunitat. També cal dir que aquest cerimonial en tota la seva complexitat no sempre s'observava puntualment pel que fa a certs aspectes no essencials. Alguns vocables hebreus són indicatius de la seqüència dels moments més destacats del cerimonial funerari: així, *mawet* (mort), *kinah o qinah* (lamentacions per expressar el dol, *tohorah* (lavatori de purificació del cos), *halbashah* (vestició del cadàver, que en el nostre país, sembla que es practicava embolcallant simplement d'un sudari el cos del difunt), *hakkafot* (processó circular al voltant del taüt), *hevrah hesed ve-emet* (*hevra kaddisha*) (societat per als serveis d'enterraments), *kadish* (sobretot el tradicionalment anomenat *deitjadeta*, pronunciat en els enterraments jueus),⁽³⁾ etc. No abunden les mostres gràfiques o il·lustracions medievals sobre aquestes diferents etapes del cerimonial funerari jueu als diferents països de la diàspora i sobretot són escassíssimes a la corona catalanoaragonesa. Pel que fa al nostre propòsit, cal recórrer als testaments dels jueus castellanins per entreveure, a través de certes clàusules, alguna particularitat relativa al procediment del trasllat d'un difunt al fossar o cementiri, que en hebreu rep el nom de *bet kevarot*. Sobretot els testaments medievals solen ser el vehicle normal on es fa constar el lloc on el testador vol ser enterrat. Hi ha constància de testaments de jueus de Castelló que foren redactats originàriament en llengua hebrea i posteriorment traslladats al llatí per disposició de l'autoritat del jutge ordinari del comtat.⁽⁴⁾ Als protocols notarials subsistents, disposem de testaments referents a jueus, solament des de l'any 1316.⁽⁵⁾ Però el primer testament jueu on consta el lloc de l'enterrament pertany a l'any 1346 en endavant.⁽⁶⁾ A partir d'aquesta data, el testador manifesta d'una manera explícita la seva darrera voluntat de ser enterrat en un lloc

3. "El món que Déu ha creat segons la seva voluntat, tributí Glòria i santificació al nom de l'Etern. El món en què els morts seran reviscuts i ingressaran a la vida eterna. Allí Jerusalem i el Temple seran reconstruïts, l'adoració d'ídols serà eradicada i el veritable ritual a les altures serà restaurat a la seva posició de primàcia. Que esdevingui ben aviat en vostres dies i en vida de tota la congregació d'Israel. Amén. / Sigui el Seu gloriós nom beneït eternament. Exaltat, venerat i alabat, sigui el nom del Sant Benèit El. La seva glòria és inefable i infinita. La seva magnificència és superior a tota expressió humana. Amén. / Siguin acceptades les oracions i les súpliques de tota la congregació d'Israel pel Seu Pare a les altures. Amén. / Concediu-nos la pau i la vida a nosaltres i a tot el Teu poble Israel. Amén. / El que estableix l'harmonia a les altures, amb la Seva misericòrdia ens concedeixi la pau a nosaltres i a tot Israel. Amén". (Versió en català de la castellana d'Esther Bengier de l'obra original en anglès de KOLATCH, Alfred J., *The Jewish Mourner's Book of Why*, Jonathan David Publishers, Inc. 1993.

4. AHG, Castelló, vol. 2067, not. Pere Mateu, a. 1353: *Publicum testamentum lingua ebraycha conditum per dictum Clarionum [Bonsenyor] et romanciatum et redactum in lingua romana, auctoritate venerabilis et discreti Castilionis Petri, iudicis tunc ordinari Comitatus et scriptum per Petrum Camponis, tunc regentem scribaniam curie huius ville.*

5. AHG, Castelló, vol. 32, not. Pere Perri, 1311-1321. Es tracta del testament (8 d'abril de 1316) de Fava, esposa de Vidal Elietzar Mayr, jueu de Castelló; aquesta mateixa jueva testà molts anys després (1330), ara com a viuda del mateix Elietzar Mayr, en dues ocasions més (5 i 16 de desembre).

6. AHG, Castelló, vol. 1346, not. Vicenç Falcó, a. 1644-1645. Cal dir que aquesta llacuna, per part dels formularis testamentaris jueus anteriors al 1346, ens priva de la informació necessària amb vista a fonamentar hipòtesis sobre certs problemes de localització històrica del fossar dels jueus castellanins.

Dues jueves vestides amb rigorós dol, a l'entorn del fèretre. Il·lustració de Roserschild Miscellany, Ferrara, c. 1470. Jerusalem, Israel Museum. Foto David Harris, E.J.J. vol. 12, pàg. 486.

determinat. Als testaments datats abans de 1346, el testador es limita a nomenar els seus marmessors i una sèrie de disposicions sobre herències i llegats. És, doncs, a partir de l'esmentada data, que sabem que molts jueus de l'aljama⁷⁾ manifesten la seva voluntat de ser enterrats al cementiri jueu de Castelló. Això

7. Tots els jueus i les jueves que aquí són referits, si no es diu el contrari, són de Castelló, tant si en el context es fa constar com no. En cas de tractar-se de jueus o jueves d'altres indrets, es farà constar sempre.

no significa que abans de l'any 1346, un jueu o jueva no pogués ser enterrat a Castelló, únicament vol dir que tal clàusula no constava en els formularis testamentals jueus,⁽⁸⁾ a diferència dels que posteriorment a aquesta data ho indicaven, com més endavant tindrem ocasió de comentar. Els testadors jueus, quan d'acord amb el que s'acaba de dir, manifesten el lloc on volen ser enterrats, ho fan ordinàriament amb una clàusula similar a la que figura al testament del jueu castelloní Rovén Salomó, que fa així: “ordeno que s'enterri el meu cos al cementiri judaic de la vila de Castelló”,⁽⁹⁾ o bé al del jueu de la mateixa aljama, Adret Bonastruc: “al fossar dels jueus de dita vila de Castelló”.⁽¹⁰⁾ Sovint apareixen lleugeres variants en la redacció de la clàusula, com fórmules sintètiques, similars a la que es troba al testament de Senyoret Teroç: “elegeixo la meva sepultura al cementiri judaic de Castelló”⁽¹¹⁾ o com fa la variant del testament de Mossé, fill de Salamó Teroç: “mano que el meu cos rebí sepultura al cementiri dels jueus d'aquesta vila”,⁽¹²⁾ s'entén de Castelló. En ocasions, com en el testament del jueu castelloní Aron Mossé de Florensach, els predicats verbals que hi fan referència es multipliquen per distingir distintes accions del mateix procés d'enterrament, com ara el transport i l'enterrament pròpiament dit: “mano que el cadàver del meu cos sigui transportat i inhumat al fossar dels jueus de la vila de Castelló”.⁽¹³⁾ En altres ocasions, la mateixa acumulació de predicats verbals redundants, gairebé pràcticament equivalents a sinònims –procediment per altra banda, força freqüent en fórmules d'escriptura jurídica, dels segles passats–,⁽¹⁴⁾ aporten determinats matisos, al mateix temps que ressalten la solemnitat de la disposició testamentària. En aquest sentit, Mahir Bonsenyor dicta la clàusula corresponent al seu enterrament amb la següent fórmula: “ordeno que el cadàver del meu cos sigui transportat i inhumat al fossar dels jueus de la vila de Castelló, i que s'hi faci un túmul”.⁽¹⁵⁾ En les dues últimes clàusules precedents, s'explicita la idea de transport. És obvi que tot enterrament suposa el transport, sobretot els enterraments dels jueus, que, fins i tot quan s'enterraven dins el terme de la localitat on morien, tenien els seus cementiris força distants a fora muralles. El fet de la distància obeïa a la voluntat dels mateixos jueus, que veien els cementiris com un lloc que calia evitar tot el

8. En els testaments cristians d'aquesta mateixa època, en canvi, s'hi feia constar la clàusula del lloc on volien ser enterrats.

9. AHG, Castelló, vol. 187, not. Pere Mateu, a. 1348: *jubeo corpus meum sepeliri in cimiterio judayco ville Castilionis*.

10. AHG, Castelló, vol. 495, not. Pere Pellisser, *Liber Testamentorum: ...in fossario judeorum dicte ville Castilionis*.

11. AHG, Castelló, vol. 186, not. Pere Mateu, 1348: *eligo sepulturam meam in cimiterio judahico Castilionis*.

12. AHG, Castelló, vol. 189, not. Pere Mateu, 1348: *jubeo corpus meum sepeliri in cimiterio judeorum huius ville [Castilionis]*.

13. AHG, Castelló, vol. 504, not. Not. Pere Pellisser, 1403-1413: *...cadaver corporis mei deportari et humari in forçario judeorum dicte ville Castilionis*.

14. Aquesta tendència general a l'ampul·lositat de la frase i acumulació de sinònims en els instruments jurídics d'aquell temps, adoptà segles més tard formes exagerades els segles XVII i XVIII, en accentuar-se l'abarrocamet de l'estil.

15. AHG, Castelló, vol 495, not. Pere Pellisser, *Liber Testamentorum: cadaver corporis mei deportari, humari et tumulari in fossario judeorum ville Castilionis*.

possible.⁽¹⁶⁾ Una vegada rentat el difunt i embolcallat amb un sudari, es feia el trasllat fúnebre amb baiard per portadors que podien ser dos o quatre a pes de braços, o també amb taüt en un baiard o directament sobre les espatlles d'entre els membres de la família o amics. Segons sembla, era costum de les comunitats sefardites en el país d'Israel, transportar els difunts en baiard si es tractava d'un rabí o d'un destacat home de lletres; altrament el transport es feia per qualsevol a pes d'espatlles,⁽¹⁷⁾ o membres de la *hevra kaddisha*, espècie de societat de beneficis mutus. Disposem de mostres gràfiques d'ambdós procediments amb les seves variants referents al nostre país en gravats del segle XIV.⁽¹⁸⁾ En la

*Processó
funerària de jueus
sefardites,
principi segle XV,
el taüt és portat
directament sobre
les espatlles.
Extret de l'obra
de Thérèse and
Mendel Metzger,
Jewish Life in the
Middle Ages.
Chartrell Books,
Inc. Fribourg,
Switzerland, 1982.*

16. Vegeu MEIR YDIT, Ph, "Cemetery": "The establishment of communal cemeteries arose out of practical considerations among which were the traditional purity laws which forbid Kohanim to touch a corpse or come within four cubits of a grave. In talmudic times the cemetery was the object of fear and superstition as it was regarded as the dwelling place of evil spirits and demons. Thus it was considered dangerous to remain there overnight. The cemetery, perhaps for these reasons, was to be located far from a town..." *E.J. Jerusalem*, vol. 5, pàg. 272.

17. Vegeu KOLACH, Alfred J. *El Libro del por qué en el duelo judío*, L.B. Publishing Co. Ltda. Jerusalem, 1996, pàg. 101. Sobre els portadors, segons Reuben Kashani (vegeu *Encyclopaedia judaica Jerusalem*, vol. 4 Burial, pàg. 1.523): "In the Sephardi communities in Erez Israel, it is customary to carry the bier of a rabbi or scholar by hand, whereas for an ordinary person it is carried on the shoulders".

18. Vegeu *The Sarajevo Haggadah* (facsimil), Sarajevo, National Museum 1983, foli 19 v. (escenes de cerimonial funerari, a Aragó, 1350-1360 (segons sembla, d'una família jueva que habitava a la Corona catalanoaragonesa, expulsada el 1492.): col·locació del difunt dins el taüt i de processional trasllat del taüt cobert amb un drap; METZGER, T. and M., *Jewish Life in the Middle Ages*, Fribourg, Switserland, 1982, pàg. 234.

cerimònia dels trasllat de les despulles, hi concorria generalment tota la comunitat en forma de processó fúnebre, la qual cosa era un deure establert per a tot home o dona jueus.⁽¹⁹⁾ Segons el *Shuljan Aruj*,⁽²⁰⁾ la distància que separava el cap de dol de la comunitat solia ser de 4 colzes o 6 peus, com figura en una gerra de terrissa actualment al Museu Jueu a Praga.⁽²¹⁾

No són pocs els jueus de l'aljama de Castelló que demanen ser enterrats al cementiri jueu de Girona. Els motius podien ser molt variats, però gairebé sempre obeïen a raons de procedència o de nissaga. Es constata al segle XIII un intens flux migratori de jueus gironins que passen a habitar Castelló. Les relacions familiars persisteixen al llarg del segle XIV. Dintre aquestes motivacions de tipus familiar, no deixa de pesar la càrrega emotiva, com en el cas d'Issac Mahir de Castelló, que dicta en el seu testament disposicions referents al seu enterrament amb els termes següents: “mano que meu cos sigui enterrat al fossar jueu de Girona, però junt al túmul on fou enterrat el meu pare, si és factible”.⁽²²⁾ Semblantment Bonet Abraham expressa la seva darrera voluntat de ser enterrat a Girona, però al costat de la sepultura de la seva mare.⁽²³⁾ En canvi, Aster, la vídua de Mahir Issac, jueu de Castelló, es limita simplement a demanar que sigui enterrada al cementiri jueu de Girona.⁽²⁴⁾ O, com el jueu de perpinyanès Bonsenyor Momet, que mentre sojornava a Castelló, preveïé pròxim el seu traspàs, i hi féu testament amb els següents termes pel que fa a l'enterrament: “ordeno que el meu cos sigui sepultat o inhumat al fossar dels jueus de la vila de Perpinyà”.⁽²⁵⁾ En casos com aquests, de distàncies considerables, malgrat que no consta res per escrit, el sentit comú fa pensar que en lloc del baiard com a mitjà de transport, probablement s'utilitzaria un taüt cobert d'un drap, de vegades de notable valor, que es retirava abans de dipositar el taüt dins la fossa, i atesa la considerable distància de Castelló a aquestes ciutats, el transport es faria mitjançant un animal de bast, com ara una mula, sense excloure la possibilitat

19. Vegeu SECALL i GÜELL, G. *Els jueus de Valls i la seva època*, Valls, 1982, pàg. 136.

20. *Síntesis del Shuljan Aruj*, “Código de prácticas rituales y leyes judías”. Editorial S. Sigal, Buenos Aires 1968. Recull fet per Hyman E. Goldin. Versió castellana feta per Natan Lerner, pàg. 269. El sefardí Josef Karo (1488-1575) féu aquest agrupament de lleis tradicionals religioses jueves. A partir d'aquesta obra coneixem alguns costums en els òbits jueus, com ara rentar (*Tohorah*) amb aigua calenta i després amb aigua freda el cos del difunt, després amortallar-lo i, si és home, cobrir-lo amb el seu tallet o mantó, de què en vida disposava per al moment de les oracions. El seu cos era inhumat a terra. Durant tota la cerimònia, el fill recita el *Kadish* per al seu pare o la seva mare, sense, però, fer especial menció als difunts en aquesta recitació (vegeu pàg. 378, nota 3).

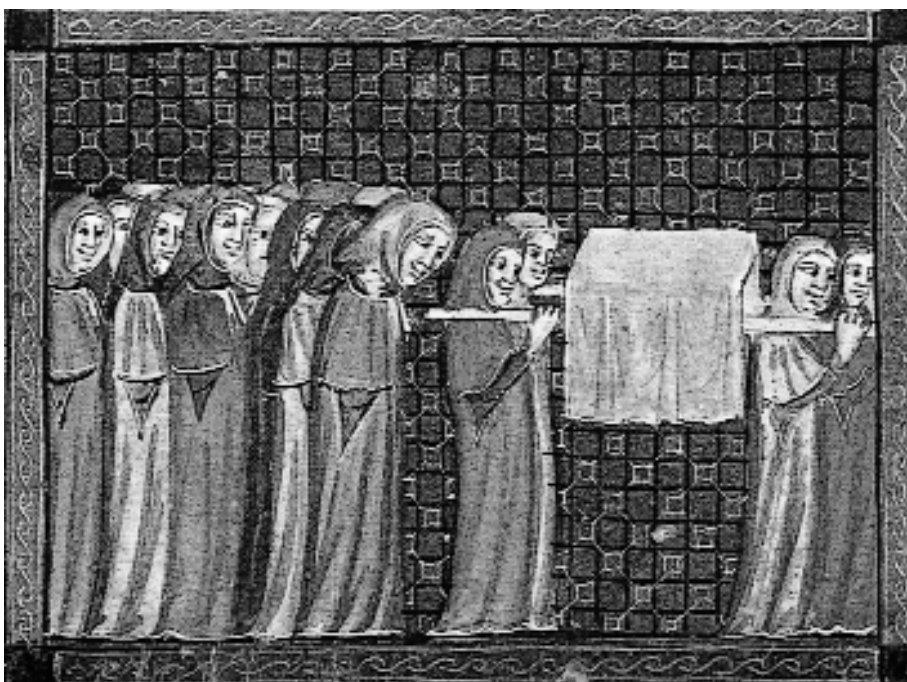
21. E. Judaica, vol. 4, pàg. 1520. Gerra de terrissa *Hevra kaddisha* jug. Nikolsburg, Moravia, 1936. Prague, State Jewish Museum. La tapa d'argent d'aquesta gerra és esculpura amb quatre portadors d'un baiard on jau un difunt portat a enterrar.

22. AHG, Castelló, vol. 294, not. Pere Gellet, 1361-1362: *jubeo corpus meum sepeliri in fossario judeorum Gerunde juxta tumulum in quo corpus dicti patris mei quondam fuit sepultum si comode fieri poterit, alias in loco decenti ipsius fossarii Gerunde in quo melius et decencius valeat sepeliri*.

23. AHG, Castelló, vol. 221, not. Pere de Pujol, 1345: *jubeo meum corpus sepeliri et deferri in fossario judeorum Gerunde juxta sepulcrum in quo mater mea fuit sepulta*.

24. AHG, Castelló, vol. 340, not. Guillem de Mallorca, 1387-1388: *eligo corpus meum sepelliri in fossario judeorum Gerunde*.

25. AHG, Castelló, vol. 347, not. Guillem de Mallorca, 1369-1375: *jubeo meum corpus sepelliri seu humari in fossario judeorum ville Perpiniani*.

Extret de The Sarajevo Haggadah (facsimil) Sarajevo, National Museum 1983. Processó fúnebre jueva a la Corona catalanoaragonesa 1350-1360.

de fer-ho amb taüt sobre baiard, com sembla inferir-se d'una clàusula testamentària que parla dels portadors jueus del lloc d'origen fins a la meitat del camí, o fins als límits del comtat o territorials, on es feia el relleu amb altres portadors del lloc de destí. És el cas de Momet Astruc que en el seu testament assenyala les quantitats que els portadors han de percebre pel transport, amb la curiosa circumstància que no es tractava de cap salari sinó d'un donatiu per ajut dels jueus pobres de les respectives aljames: “ordeno i mano que el meu cadàver sigui sepultat al fossar dels jueus de Girona. I vull que el dia que el meu cadàver sigui traslladat i sepultat en dit fossar, es pagui dels meus béns als portadors de l'aljama dels jueus d'aquella ciutat 20 sous melgoresos i als de l'aljama dels jueus del lloc de procedència, és a dir, de Castelló, altres 20 sous, quantitats que aquell mateix dia dits portadors hauran de lliurar, en concepte d'almoïna per amor de Déu, en sufragi de l'ànima del difunt, als jueus pobres”.⁽²⁶⁾ En aquest punt, és bo recordar que a l'aljama de

26. AHG, Castelló, vol. 304, not. Guillem de Mallorca, 1363.: *jubeo atque mando meum cadaver sepeliri in forsario judeorum Gerunde. Et volo quod die qua cadaver meum deportatur et sepelietur in dicto forsario dentur de bonis meis portatoribus aliame judeorum Gerunde viginti solidi melgoreses et portatoribus aliame judeorum Castilionis alii viginti solidi malg., quos mando dari per dictos portatores ipsa die, amore Dei, personis pauperibus judeis, pro anima mea.*

Castelló, entre altres, existia la confraria dels morts,⁽²⁷⁾ o confradia dels difunts, una espècie d'associació de l'esmentada *Hevra Kaddisha*. De vegades, la clàusula preveu alguna represàlia o impediment per al trasllat. En tal cas el testador renuncia al trasllat i accepta ser enterrat a Castelló. Així consta en el testament de Issac Bonsenyor, que elegeix ser enterrat al fossar dels jueus de Girona, però afegeix que si, tal vegada per raó de *marca* o alguns altres impediments legals, el cos no pogués transportar-se còmodament al dit fossar, elegeix ser enterrat al cementiri dels jueus de Castelló.⁽²⁸⁾

Àdhuc hi ha testador, com és el cas del notable jueu de l'aljama, Rovén Samuel,⁽²⁹⁾ que escull el cementiri de Castelló com a lloc de sepultura, però ordena als seus hereus, amb encariment no exempt de cru realisme verbal gairebé repel·lent, que una vegada els seus ossos siguin descarnats, els recullin (*Likkut Azamot*) i els traslladin al fossar jueu de Girona.⁽³⁰⁾

És sabut que el poble jueu, sobretot a partir de la diàspora, si bé tendia a establir-se en comunitats estables, com eren les aljames, també era molt procliu als corrents migratoris. D'altra banda, hi havia famílies jueves que, tot i formar part d'una aljama, per raons diverses, particularment de caire comercial, havien de traslladar-se d'un lloc a l'altre. En aquest sentit, es dona el cas de la vídua del jueu de Perpinyà Mossé Alfaquim, de nom Clara, que previsorament ordena que el seu cadàver sigui inhumat al cementiri jueu de Castelló si la seva mort té lloc en aquesta vila, del contrari, disposa que ho sigui en qualsevol altre fossar jueu del lloc on esdevingui la seva mort. També a la inversa, es donaven casos de jueus d'altres llocs, que havien disposat en el testament ser enterrats al Fossar de Castelló, com el metge cirurgià Duran de Sant Ponç, el qual emmaltí greument a Peralada.⁽³¹⁾

Un costum en les sepultures jueves o enterraments era la col·locació d'una pedra sepulcral en honor al difunt. Responia a una vella tradició jueva que remuntava als remots temps bíblics del patriarca Jacob.⁽³²⁾ De tal manera

27. Consta que el 23 d'agost de 1334, Issac Zarc, Mahir Issac i Mahir Momet, jueus de Castelló, eren pabordes de la confradia dels morts (*prepositi confratie mortuorum*) AHG, Castelló, vol. 60b, not. Pere Perrí, 1334.

28. AHG, Castelló, vol. 406, not. Ramon Bussigues, 1383: *eligo meum corpus sepelliri in forsario judeorum Gerunde et si forte, propter marchas vel alia impedimenta justa, corpus non posset comode asportari in dicto forsario, eo casu, eligo corpus sepelliri in forsario judeorum Castilionis*.

29. Jueu de Castelló, molt potent econòmicament, exercí el càrrec de secretari de l'aljama 16 vegades, xifra rècord si es té en compte en relació amb els restants jueus. Vegeu PUJOL, Miquel "La designació de secretaris a l'aljama de Castelló d'Empúries. Dades documentals", a *AIEE*, 24, Figueres (1991), preferentment pàg. 141-151.

30. AHG, Castelló, vol. 352, not. Ramon Bussigues, 1379-1385: *eligo sepulturam in forsario judeorum Castilionis, volo tamen et ordino ac expresse mando quod heredes mei teneantur ossa mea cum fuerint carne denodata translitari in forsario judeorum Gerunde*. Aquest fet de la recollida dels ossos (*Likkut Azamot*), una vegada descarnats, desmentiria, per altra banda, l'estricta observança de no acostar-se ni mantenir contacte amb els morts, en la creença que el difunt és impur i comunica impuresa.

31. AHG, Castelló, vol. 504, not. Pere Pellisser, 1403-1413 i vol. 571, not. Pere Borrassà, 1408-1410: *jubeo cadaver corporis mei sepelliri et humari in fossario ville Castilionis, si in ipsa villa Castilionis me mori contingerit, sin autem in fossario judeorum illius loci ubi me mori contingat*. AHG, Cast. vol. 215, not. P. Mateu, a. 1346: *Ego Durandus de Sancto Poncio, phisicus et chirurgicus, judeus Petralate, detentus gravi infirmitate de qua mori timeo... eligo sepulturam corporis mei in cimiterio judeorum ville Castilionis*.

32. Quan Raquel va morir en el camí de Beit Lejem (Betlem), "Jacob alça un monument damunt la seva tomba" (Gèn. 35, 20). Vegeu KARO, Josef, *Síntesis del Shulján Arúj*, o.c., pàg. 285.

era característica la làpida o estela, que normalment no solia faltar mai, llevat de circumstàncies especials o extraordinàries, com ara en casos de mortaldat massiva, a causa de la pesta, etc. El fet que en els testaments no es faci constar moltes vegades la pedra –petita o grossa– al capçal de la sepultura, és perquè es tracta de quelcom que es dona per descomptat, no que no es portés a cap. Amb tot, quan convé ressaltar-ne algun detall o aspecte concret, llavors s’hi fa referència. En tenim una clara mostra en el testament del jueu de l’aljama de Castelló Cresques Vidal. Després d’haver formulat l’estereotipada clàusula sobre la inhumació del seu cadàver, el qual prèviament havia de ser traslladat de Castelló a Girona, aquest jueu castellaní disposa, a més, que dintre l’any proper a partir de la seva mort, els seus marmessors facin entallar dues peces quadrades de pedra –en el mateix testament figura amb la denominació hebreaica *maçeva* (mazzebah)–, una de les quals amb vista a ser col·locada sobre el propi túmul o fossa, i l’altre sobre el del seu avi Vidal Sotllam, jueu de Castelló, enterrat igualment al cementiri de Girona. A aquesta finalitat, hi destina dels seus béns divuit lliures melgoreses.⁽³³⁾

En les clàusules testamentàries que fan referència a la sepultura, habitualment s’hi expressa el mot inhumar –és a dir, soterrar, enterrar–; menys freqüentment bastir a la vegada un túmul –turonet de terra o pedres– damunt el lloc de l’enterrament; i amb molta menys freqüència, com acabem de veure, es fa menció explícita de la làpida al tot llarg de la tomba en posició horitzontal o estela en posició vertical a la capçalera de la tomba, formant una espècie de petit monòlit.

Al final d’aquest estudi es fa una exposició de les esteles funeràries jueves, enteres i fragmentàries, procedents del fossar jueu de Castelló, trobades i conservades fins avui.

FOSSARS JUEUS INTUS I EXTRA MUROS VILLE A CASTELLÓ D’EMPÚRIES?

Cal dilucidar ara la qüestió de la denominació *cimiterium judeorum* aplicada a diferents indrets de la vila. Es replanteja, aquí, el problema de si hi havia a Castelló d’Empúries un o dos cementiris jueus.

Dic replanteja perquè recordo que amb motiu de les *Jornades d’Història dels jueus de Catalunya* que tingueren lloc a la ciutat de Girona, l’abril de l’any 1987, vaig tenir ocasió de citar els documents que contenien la referència a la denominació *cementiri jueu* a dos emplaçaments distints dintre i fora les muralles a la vila de Castelló. No passà desapercibuda, entre els

33. AHG, Castelló, vol. 495, not. Pere Pellisser, *Liber Testamentorum: jubeo cadaver corporis mei deportari et humari in fossario judeorum Gerunde... Item volo et mando quod dicti mei manumissores, infra annum a morte mea proxime sequendum, faciant duos quadros lapideos vocatos in ebraicho Maçeva, unus quorum ponatur super tumulum cadaveris mei et alter super tumulum sive fossam Vitalis Sotllam, quondam judei Castilionis, avi mei, cadaver cuius fuit sepultum in fossario judeorum Gerunde, ad quos faciendos dimito de bonis meis decemocto libras malgarenses.*

nombrosos estudiosos del judaisme català que integraven l'assemblea, aquesta idèntica nomenclatura aplicada a espais diferents d'una mateixa localitat. Com a primera impressió, es tenia la idea de l'existència de dos cementiris jueus a Castelló. L'un –document datat el 15 de desembre de 1328– és citat en la descripció de límits d'una peça de terra, de la parròquia de Castelló, situada fora muralles, a l'indret anomenat *Els Aspres*, que a l'orient afronta amb el cementiri dels jueus,⁽³⁴⁾ l'altre –5 de setembre de l'any 1604– apareix dintre el recinte emmurallat de la vila, segons consta en la descripció de la Casa de la Caritat, situada a l'indret de la vila per on es va de la plaça de les Gallines a la Casa de la Pabordia i al costat del cementiri dels jueus de dita església, “que pren 2 marlets de la muralla”.⁽³⁵⁾

Ara bé, allò que ja aleshores plantejava un gran interrogant era el fet que aquest darrer cementiri ocupés una part de l'àrea coneguda amb el nom de sagrera. Rebia aquesta denominació el terreny que envoltava les esglésies consagrades. Comprenia, a més de l'àrea estricta on s'assentava la construcció de l'església, també l'espai inclòs dintre els trenta passos que el bisbe concedia a l'església el dia de la seva consagració, i que en bona part s'utilitzava com a cementiri cristià. Tot aquest terreny considerat sagrat –com indica la mateixa denominació– passava a ser propietat de l'Església, i era posat sota la protecció i immunitat eclesiàstiques. A Castelló d'Empúries, integraven la sagrera els seixanta pams de terra a l'entorn de l'església de Santa Maria, assignats pel bisbe Berenguer (Wifred) de Girona el 9 de setembre de 1064.⁽³⁶⁾ El problema, com ha estat dit, era que en el document de referència un anomenat cementiri jueu ocupava una part de la sagrera corresponent a l'indret nord-est en relació amb l'absis, entre el campanar romànic de transició –tal vegada es tractava del solar, o una part d'ell, on un segle més tard (1724) s'iniciarien les obres de construcció de l'actual capella del Santíssim–⁽³⁷⁾ i la muralla sobre el rec de molí fariner. Una nova aportació, tal vegada més explícita, sobre la situació d'aquest cementiri, figura en la descripció d'una casa amb pati contigu, ubicada al barri conegut “Lo Carrer de la Caritat del Pa del Cortó”, que limita a l'orient part amb la casa de dita Caritat i part amb el “fossar dels jueus de dita vila”.⁽³⁸⁾ Darrerament s'ha tornat a parlar d'aquest cementiri, amb motiu d'un interdicte que afectà l'església parroquial i l'esmentada part de la sagrera, és a dir, el cementiri adjacent, a causa d'una batussa entre dones que hi tingué lloc i que literalment fa com segueix: “un

34. AHG, Castelló, vol. 155, *Caputbreve Domus Caritatis majoris Castilionis*, not. Bernat Junquera, 1328-1337: *quandam terram apud Aspros infra parrochie Castilionis: ab oriente in cemeterio judeorum...*

35. Arxiu parroquial, *Llibre II d'òbits*, 6 d'octubre de 1636. Vegeu PUJOL I CANELLES, Miquel, “Aportació a la biografia de Jeroni Pujades. Una biblioteca particular de començament del segle XVII”, *Annals IEE*, Figueres, (1985), pàg. 110 i 219, notes 76 i 77. Vegeu també AHG, Castelló, vol. 1972, a. 1604: *...in domum dicte Caritatis sita in vico publico dicte ville [Castilionis], per quem itur a Platea Gallinarum ad Domum Prepositure dicte ville et ad latus cimenterii judeorum dicte ecclesie.*

36. Vegeu MARQUÈS CASANOVES, Jaume, *Santa Maria de Castelló d'Empúries*, pàg. 26.

37. Vegeu PUJOL I CANELLES, Miquel, “La casa del Temple de Castelló d'Empúries”, *Annals de l'IEE*, 28, Figueres, (1995), pàg. 152-153.

38. AHG, Castelló, vol. 1299, not. Miquel Moner, 1606: *quandam domum meam cum patio contiguo sitam in vico dicto Lo Carrer de la Caritat del Pa del Corto dicte ville: ab oriente partim in domo dicte caritatis panis Cortoni, partim in forsari judeorum dicte ville.*

tros del Sementiri dels jueus detras la Isglesia de la part de Tremontana, confrontant ab la muralla de part de sol axent i de Tremontana ab lo corto de la Vila fundat per l'ardiacia Sardina, y fou beneït dit Sementiri a 4 cortós poch mes o manco de dotze pasos al antor y que pren 2 marlets de la muralla mes prop de dit corto...".⁽³⁹⁾

Quina és l'explicació d'aquest suposat problema?

Els assistents a les esmentades *Jornades*, altament versats en temes del judaisme català, addueïen l'argument, no sense fonament, que el dret de ser enterrat a la sagrera pertanyia només als cristians. Així ho afirma taxativament per a tot Catalunya d'una forma més generalitzada, és a dir, referent a tot el recinte emmurallat d'una població, Gabriel Secall, en una de les seves obres: "Els enterraments que es feien dins el clos o recinte de qualsevol vila, pertanyien, exclusivament, als cristians".⁽⁴⁰⁾ Això explica que els fossars jueus es trobessin fora muralles, com també explica que generalment es trobessin ubicats força distants de la població, en part per l'actitud característica dels mateixos jueus que, com ja he explicat, no toleraven tenir molt a prop el record de la mort, i en part també per l'actitud, generalment reticent envers els jueus, de la comunitat majoritària de la població, que durant l'edat mitjana era predominantment la cristiana.

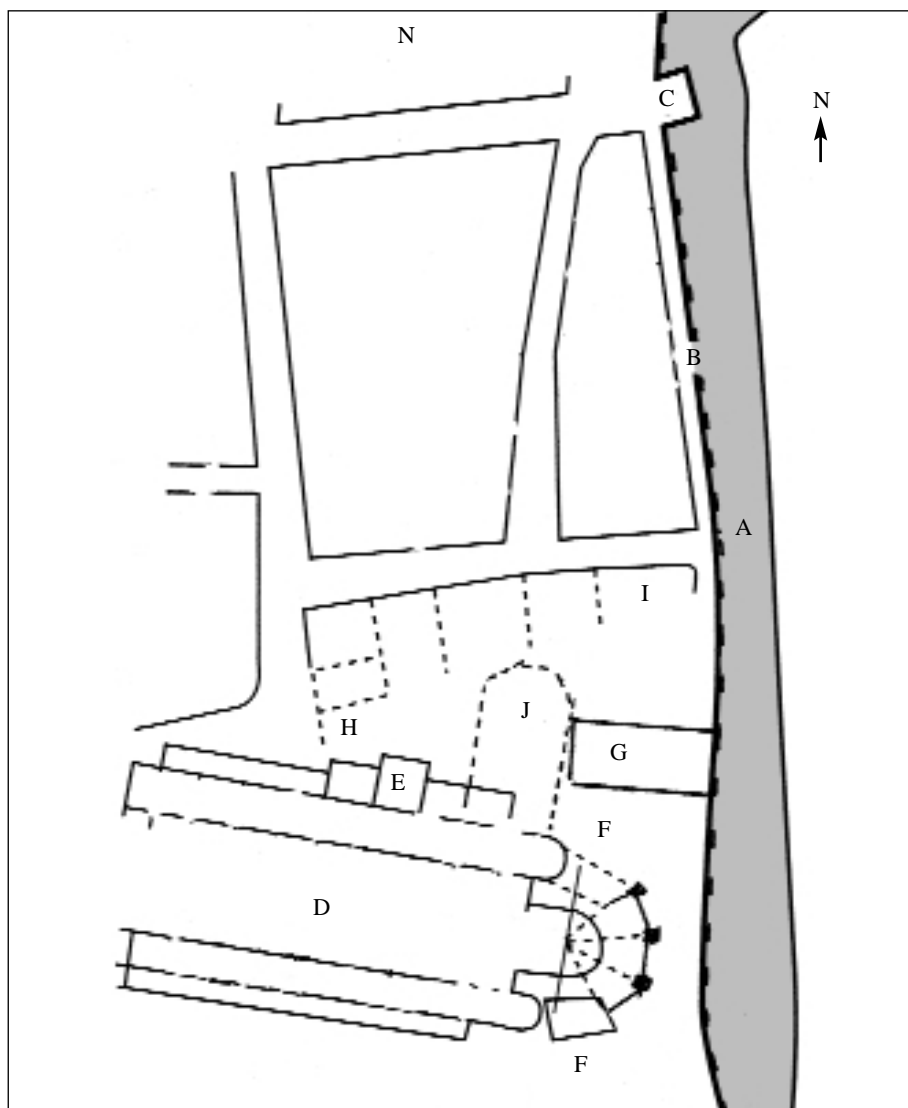
Fou a partir de l'estudi en què em vaig veure immers per raó de la publicació de la meua obra *La conversió dels jueus de Castelló d'Empúries* que vaig començar a plantejar-me la possibilitat de lligar aquests dos termes, aparentment excloents: jueus i cementiri dins l'àrea de la sagrera de l'església, reservada a cementiri cristià. En efecte, el jueu convertit a la fe cristiana, si bé passava a ser un cristià, no per això deixava de continuar essent d'ètnia jueva, i per tant jueu. Però succeïa que els jueus conversos, generalment vistos amb reticència per part de la majoria cristiana, com he apuntat fa un instant, i suspectes gairebé sempre de judaïtzar,⁽⁴¹⁾ se'ls continuava tenint per jueus, però, per raó de la seva conversió, si no constava que de veritat havien judaïtzat, en morir tenien dret de sepultura cristiana, és a dir, dret a ser enterrats en cementiri cristià, que en aquella època, a Castelló, ocupava bona part de l'entorn de l'absis de l'església parroquial de Santa Maria, sobretot la part que mira vers l'orient. En virtut d'aquest dret, als jueus conversos, se'ls designà com a cementiri una parcel·la de terra adjacent a la part de l'absis que mira al nord, com una prolongació del cementiri cristià dins l'àrea de la sagrera.⁽⁴²⁾ Resultà, però, que per les mateixes raons de

39. Vegeu RIBAS I TORRES, Pasqual, *Òbits, fossars i enterramenta en el paviment de l'església parroquial de Santa Maria de Castelló d'Empúries*, Figueres, 2001, pàg. 37.

40. *Els jueus de Valls i la seva època*, pàg. 139.

41. Vegeu PUJOL I CANELLES, Miquel, *La conversió dels jueus de Castelló d'Empúries*, Castelló d'Empúries, 1997, sobretot pàg. 217 i següents.

42. En els seus respectius testaments (AHG, Castelló, vol. 546, *Liber Testamentorum*, 1417-1429), elegiren ser enterrats en aquest cementiri, els jueus conversos Gabriel de Rajadell (Samuel Issac): *eligo corpori meo sepulturam in cimiterio ecclesie parochialis beate Marie dicte ville Castilionis, operi veteri* (14 febrer 1419) i Castelló Aranyó (Jucef Aninay): *eligo sepulturam corpori meo in cimiterio ecclesie betate Marie jam dicte ville Castilionis*. (29 juny 1429).

- A. Valls o Rec dels Molins bladers del comte.
 B. Muralla emmerletada i carreró.
 C. Portal de Na Gallarda.
 D. Església de Sta. Maria.
 E. Torre campanar romànic.
 F. Cementiri cristià.
 G. Cementiri dels jueus conversos (a partir del segle XV).
 H. Casa de l'obra nova "domus seu logia in qua lapici de operis novi ecclesie beate Marie Castilionis operantur" (AHG, Cast. vol. 295 Liber Protestationum) Mallorques 1369-1379).
 I. Casa de la Caritat del Pa de Cortó.
 J. Capella del Santíssim. Consta que l'any 1724 s'estava construint.
 Plànol basat en l'article d'Albert Compte "La Canònica gironina i la geografia urbana de Castelló d'Empúries en la Baixa Edat Mitjana", AIEE, 34, Figueres, (2001), pàg. 133.

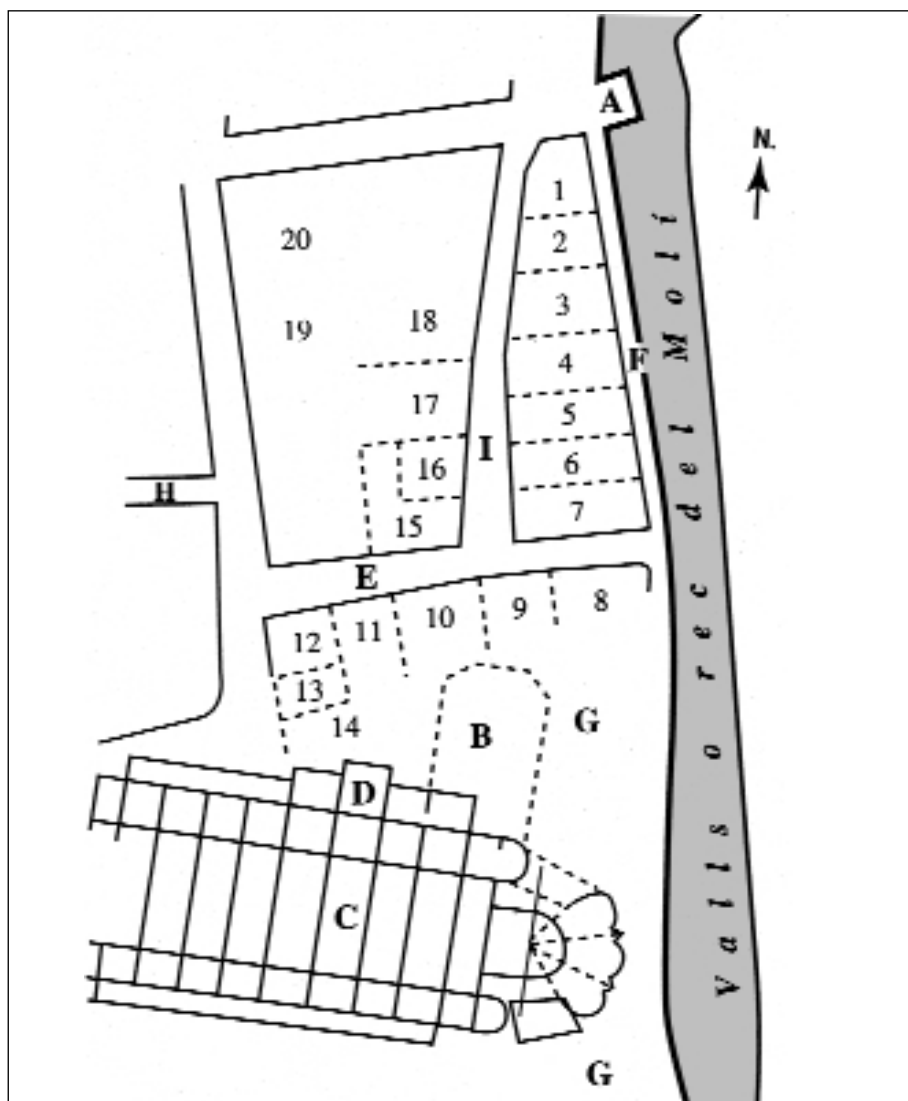
l'esmentada reticència, poca confiança i migrada generositat per part dels cristians de sempre, dita parcel·la, en lloc de donar-li el nom de "cementiri dels conversos o de jueus conversos", com hauria estat lògic, s'havia començat a anomenar despectivament "cementiri dels jueus" a seques. I així havia continuat anomenant-se en endavant, fins al punt, que els redactors –probablement l'estament clerical– dels llibres parroquials, que foren iniciats per disposició canònica un segle més tard (s. XVI), acabaren per consagrar per escrit aquesta etiqueta equívoca.

Aquest fou el procés de la denominació impròpia i no del tot exacta, utilitzada, tal vegada, pel bisbe Gregorio Percero en concedir la benedicció amb què aixecava l'interdicte que gravava l'església i sagrera amb motiu de la profanació causada per l'esmentada batussa entre dones. Per les circumstàncies que envoltaven el fet, sembla clar que la concessió episcopal fou atorgada primer de paraula en el lloc de Sant Dalmai, on el prelat era convalescent d'una desgana, llicència formalitzada oficialment per escrit en el vicariat de Girona, el 6 d'octubre de 1636. Almenys en la nota del llibre parroquial que n'ha servat el record, escrita pel propi rector, literalment s'expressa així: "...consedi lo molt Il·lustre Sr. Bisbe, Sr. Don Gregorio Percero, que beneís lo infrascrit Rector un tros del Sementiri dels Jueus detras la Iglesia de la part de Tremontana, confrontant amb la muralla de part de sol axent..." L'expressió "Sementiri dels Jueus" sense cap connotació aplicada a una parcel·la de la sagrera seria un manlleu de la vulgar expressió que utilitzaria el propi rector en sol·licitar l'aixecament de l'interdicte, expressió que, a la vegada, seria reflex de la *vox populi*.

Heus aquí, doncs, el probable origen de l'equívoc referent al cementiri jueu dintre les muralles de Castelló. Equívoc fomentat al llarg dels anys per una interpretació mancada d'objectivitat total històrica, inductora d'error a les generacions posteriors d'estudiosos del judaisme català. I aquesta és, al nostre parer, l'explicació més plausible que es pot donar de l'enigmàtica denominació de "cementiri jueu" a una parcel·la de la sagrera.

Però hi ha encara un altre argument, que considero bàsic per arribar a la conclusió que el *cimiterium judeorum* situat a la sagrera es refereix al dels jueus conversos, i és el fet que en documents anteriors a la conversió dels jueus en massa, no se'n fa absolutament cap esment, la qual cosa significa que no existia. En efecte, en l'estudi de l'hàbitat urbà de Castelló practicat sobre còpia autèntica del segle XVII i començament del XVIII de capbreus de la Canònica pertanyents al segle XIV –capbreus, per tant, anteriors a la conversió en massa dels jueus de l'aljama de Castelló–, portat a cap per l'historiador Albert Compte,⁽⁴³⁾ on es descriuen carrers, places, cases i estadants del sector de la muralla entre el portal de Na Gallarda i l'església de Santa Maria, pel que fa a l'àrea nord, limitada a l'est per l'antiga muralla de la vila, ocupada aleshores pel cementiri cristià, mai no es fa al·lusió de la sagrera a cap cementiri jueu. Tal silenci, en canvi, contrasta

43. "La Canònica gironina i la geografia urbana de Castelló d'Empúries en la Baixa Edat Mitjana", *AIEE*, Figueres, 34 (2001), pàg. 129-132.

A. Portal de Na Gallarda.

B. Actual capella de la Sang.

C. Església parroquial de Santa Maria.

D. Campanar del segle XII.

E. Carrer del Pa de Cortó.

F. Carreró que separa l'illa de cases de la muralla.

G. Cementiri (cristià).

H. Carrer o carreró de l'Hospital.

I. Carrer de la Pabordia.

Plànol de la segona meitat del s. XIV, extret de l'article d'Albert Compte "La Canònica gironina", pàg. 133.

amb la seva no rara referència en documents a partir del segle XVI, en virtut dels llibres canònics ja expressats, quan una part de l'esmentada àrea havia estat ja reservada per als enterraments de jueus cristians. Per a l'antiga majoria cristiana, tot i la conversió, el jueu convers continuava essent tingut simplement com a jueu sense matisos ni distincions. D'aquí nasqué, insisteixo, l'equívoc topònim "cementiri dels jueus", en lloc de "cementiri dels jueus conversos" aplicat a la sagrera.

ALS ASPRES I AL ROTACÀS

Acabem de veure que el suposat problema sobre un o dos cementiris jueus a Castelló d'Empúries, no es troba, per tant, en les circumstàncies *intus* i *extra muros*, és a dir, dintre (sagrera), ja suficientment comentades i fora muralles de la vila. A parer meu, el veritable problema radica en els topònims *in Aspris* (als Aspres), zona de terreny de secà, orientada al nord, que a Castelló es troba a la part alta assolellada, on en alguns documents apareixen terres que afronten a l'est, però també al nord i al sud, amb el fossar jueu⁽⁴⁴⁾ en front d'altres documents que el situen a l'indret que, segons la nomenclatura topogràfica de l'època, rebia el nom de "Balella" *in Rotacatibus* (el Rotacàs). Aquest topònim extensíssim, era caracteritzat, sobretot a l'indret orientat a nord-est, com a zona obaga i humida, terra baixa, regada, en part, pel Rec del Molí blader, en direcció als terrenys llacorosos que portaven als Estanys.

M'avanço a dir que l'existència de dos –o més– cementiris de ritus jueu en una mateixa localitat, tot i no ser quelcom absolutament impossible, tanmateix es tractaria d'un fet insòlit i en principi contrari a les ordinacions reials, com tractaré més endavant.

Com es pot veure per les precedents descripcions, són dues zones rústiques totalment diferenciades. Pel que fa a la aparent confusió entre un o dos fossars jueus en aquests paratges, és degut al fet que dits topònims gairebé sempre figuren en la descripció de límits de finques rústiques que afronten amb l'anomenat *Fossarium judeorum*. Pel que fa a la zona dels Aspres, de vegades els documents, sobretot els primers relacionats amb el tema, com són els de les dues o tres dècades que inicien el segle XIV, presenten altres topònims alternatius que indiquen la mateixa zona, però d'una extensió més restringida, com ara in *Podio Milicie* (al "Puig de la Milícia o Cavalleria" o bé *ultra tenedonem Templi* ("més enllà de la possessió del Temple", entès, aquí, com referit a la Casa-Comanda

44. La definició de límits que es dona dels Aspres "en les denunciations fetes al Excelentíssim compte de Empúries per diverses persones se troben les denunciations següents fetes en favor de la pabordria de Castelló", vegeu RIBAS I TORRES, P., *Atlas de Castelló d'Empúries, segles XVII al XIX*. Ajuntament de Castelló d'Empúries, 2000, pàg. 24, és com segueix: "Los Aspres són ben coneguts per tots, però hi ha Aspres de Castelló y de St Joan, los Aspres de Castelló són dende lo Vall dels Ases fins a las Forcas y dende lo Rech del Molí fins las Matellas, que són aquellas closas entre lo camí que va a Vilanova, dende la Closa de la Comunitat fins als Camps de St Domingo y la Causa pia y Camp de Macelis a la part de ponent de la Carretera del Pont de la Rajola. Y lo estany Ricart és della lo Rech del Molí de la part de ponent del Pont de la Rajola y vinyas ara camps, que són estats de Camps notari".

del Temple). Així consta en una permuta d'una terra al Puig de la Milícia, l'any 1308,⁽⁴⁵⁾ que afronta a l'est amb el cementiri dels jueus, o bé figura en un quadró de terra que integrava uns béns dotals, situat més enllà de la Casa-comanda del Temple, el 1323.⁽⁴⁶⁾ Llevat d'aquests casos concrets, el topònim que figura en la descripció de terres que afronten amb el Fossar dels Jueus és, invariablement, durant tota la primera meitat del segle XIV, *apud Aspres, in Aspris*, etc. Per posar unes mostres: any 1328, un camp als Aspres en domini directe de la Caritat que afronta a l'est amb el cementiri dels jueus;⁽⁴⁷⁾ l'any 1331, una peça de terra als Aspres que afronta igualment a l'est amb el fossar dels jueus.⁽⁴⁸⁾ Ara bé, en cap de les precedents descripcions de límits de terra situada als Aspres, en relació amb el fossar dels jueus no es fa referència, directament ni indirecta, al Rec dels Molins bladers. I és aquesta la raó, al meu parer, la que ha donat ocasió a una inicial proposta sobre la hipòtesi d'un possible primer fossar jueu als Aspres. Cal remarcar que cap d'aquestes descripcions de terres als Aspres corresponen al Fossar pròpiament dit, sinó únicament a limitacions de terres que afronten sempre a l'est, com també al nord i al sud, amb dit Fossar. Aquesta tendència quedarà truncada a partir de l'any 1365, en què ja no es fa cap menció dels Aspres ni a res equivalent.⁽⁴⁹⁾ Com demostro més endavant, el Rec dels Molins bladers comença a figurar en descripcions del Fossar dels jueus, situant-lo sempre a l'oest. Aquest nou escenari ens porta a l'esmentada zona del Rotacàs.

El Rotacàs o Pla de Rotacàs,⁽⁵⁰⁾ derivat probablement de l'apel·latiu d'una família de prohoms castellanina, de la qual hi ha documentat Bernat de Rotacàs,⁽⁵¹⁾ propietari de terres junt a la Coromina Major del Temple, coneguda també per Closa dels joncs,⁽⁵²⁾ apareix com un topònim prou extens com per

45. AHG, Castelló, vol. 83, not Bernat Junquera, 1308.

46. AHG, Castelló, vol. 41, not. Pere Perrí, 1323.

47. AHG, Castelló, vol. 155, *Caputbreve Caritatis majoris Castilionis* (18 desembre 1328), not. Bernat Junquera, 1328-1337.

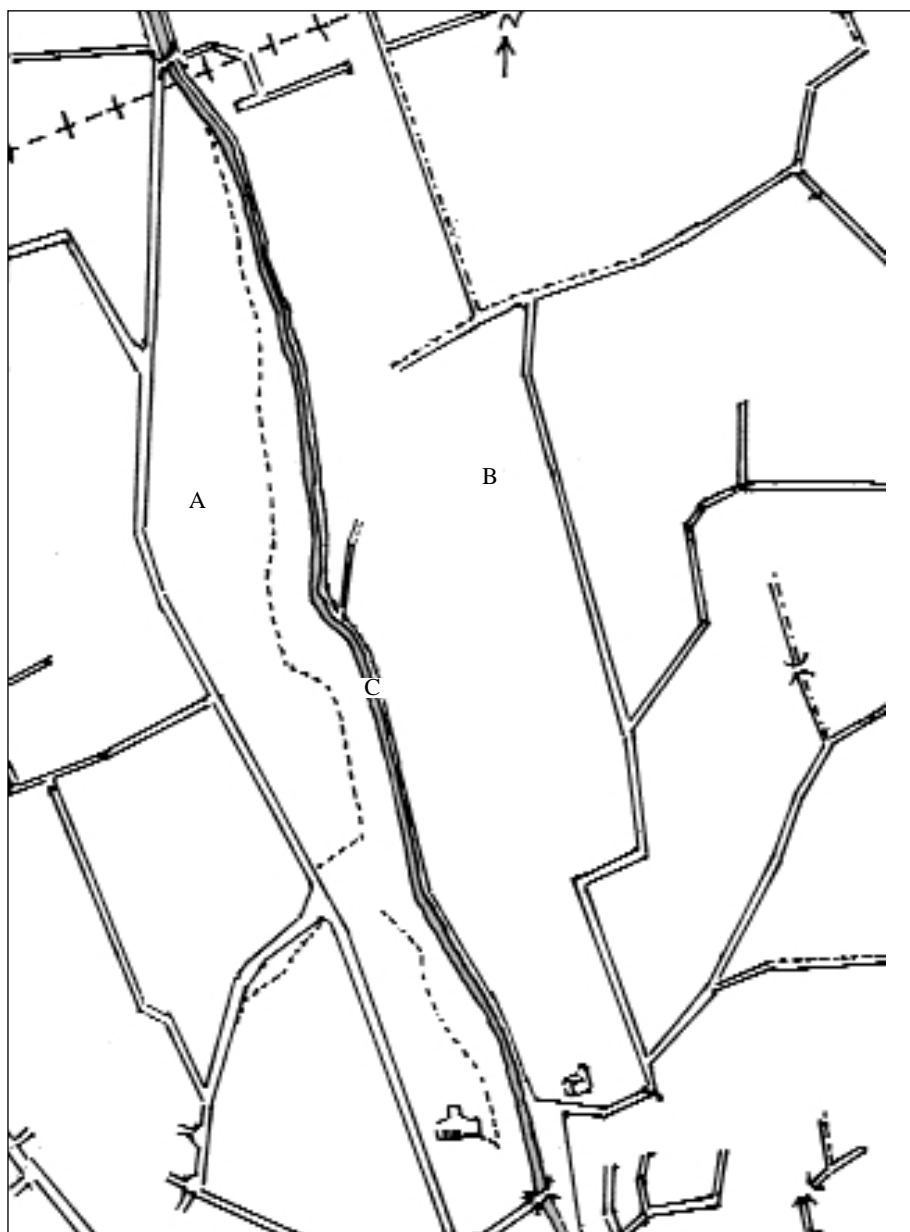
48. AHG, *ibidem*, a. 1331.

49. En un instrument de venda de terra als Aspres de l'any 1397, on aquest topònim torna a figurar, s'observa que de les afrontacions el cementiri en ús dels jueus es trobava ja a tocar la riba oriental del Rec dels Molins bladers o, el que és el mateix, afronta a occident amb dit Rec. AHG, Castelló, vol. 491, not. Pere Pellisser, 1397.

50. En algun document aquest topònim és grafiat *Rocacambiis* ("in Plano de Rocacambiis iuxta vineam domus Militie Templi" a. 1296) AHG, Castelló, vol. 305, not. Guillem Mallorques i Ramon Bussigues, 1368.

51. El 7 de juliol de 1332, entre les afrontacions d'una terra situada al Pla de Belela, el domini directe de la qual pertanyia a la Comanda del Temple de Castelló, l'any 1332 regida pels Hospitalers, limitava al nord amb terra de Bernat de Rotacanibus (AHG, Castelló, vol. 415, not. no identif., segle XV (Inventari Mirambell). Tanmateix, de vegades no se sap del tot si el topònim ve d'una persona o és la persona que rep el nom del topònim, com ara el prevere propietari de terres en aquell indret que es deia Berenguer Saurí, anomenat Rotacàs ("Berengarius Saurí, vocatus Rotacàs").

52. ADG, *Llibre de Memòries de la Comunitat de Preveres de Castelló*, 1814. Consta que aquest any dita Comunitat de preveres posseïa 6 vessanes a la Coromina Major del Temple ("Closa de joncs"). Les referències en els documents distingeixen entre Coromina Major de Temple i simple Coromina del Temple, per contraposició a la Major. En aquesta Coromina simple o menor, situada prop el Monestir de Sant Bartomeu, la comunitat de preveres també posseïa 3 1/2 vessanes de terra, part horta i part erma (abans conreable). En una descripció de finques en directa senyoria dels Hospitalers de Sant Joan, del 19 de maig de 1770, consta: una peça de terra de 2 vessanes, situada sota el monestir de Sant Bartomeu, avui derruït, en el lloc anomenat Rotacàs o Coromina del Temple (ACA, AGP, Armari 16, lligall 6a). En aquest darrer cas, es tractaria tanmateix de la Coromina *menor* del Temple.

- A. Zona dels Aspres.
- B. Zona del Rotacàs (Balella, Motar).
- C. Rec dels Molins bladers del comte i viaró.

encabir-hi altres subtopònims de caire més particular, que tingueren origen en els transcurso dels segles. Per exemple, llegim “Coromina del Temple prop lo fossà dels jueus”, “lo fossar dels jueus al Pla de Rotacàs, prop lo Convent de Sant Bartomeu” o bé “molt a prop del Fossar dels jueus en lo lloc anomenat Coromina del Temple”. Cal tenir present que en alguns d’aquests topònims es produeixen encavalcaments que els fan poc definits i sovint porten a una certa confusió. Així passa amb el topònim “Rotacàs o Coromina del Temple”. I semblantment passa amb el “Fossar dels jueus” que apareix en algun document “Rotacàs o Fossar dels jueus”, i en molts documents com a sinònim de “Matar” i “Balella”, llocs que antigament es denominaven “Seboal”, “Llongaya”, etc. Fa la impressió com és fàcilment observable, que l’àrea concreta del Fossar dels jueus, en la memòria dels segles XVI i XVII, havia esdevingut un topònim de molta extensió, però de caire poc definit, que rebassava els propis límits naturals, convertint-se en alguns casos en una expressió equivalent a la locució adverbial “a l’indret de”, dificultant d’aquesta manera la seva localització precisa. Caldrà esperar, al llarg d’aquest treball, documents posteriors per recuperar-ne la ubicació exacta.

Pel que fa al planteig sobre la presència d’un cementiri jueu en dues zones ben diferenciades, porta a una primera conseqüència: l’existència a Castelló d’Empúries de dos cementiris jueus fora muralles. Però tal conclusió, d’ella mateixa, no ens explica la prioritat cronològica ni el perquè. Per a una explicació coherent, crec que cal recórrer als adjectius especificatius *novum* i *antichum* que acompanyen a *fossarium* en dos testimonis documentals.

ANTICHUM ET NOVUM FOSSARIUM

No hi ha dubte que els topònims que situen el cementiri jueu als *Aspres* i al *Rotacàs* tenen a veure amb la nova nomenclatura “antic” i “nou”, aplicades al fossar de ritu jueu situat fora les muralles de la vila de Castelló.

Els dos documents on consta aquesta adjectivació específica són, per una banda, un instrument jurídic del 30 d’agost de l’any 1306 on es descriu una terra que limita amb el fossar *novum* dels jueus;⁽⁵³⁾ l’altre és igualment un instrument jurídic, amb data del 25 de juny de 1395 –n’hi ha d’altres que fan referència al cementiri jueu situat als *Aspres*–, on es descriu una de les afrontacions d’una finca rústica amb el fossar dels jueus *anticho*.⁽⁵⁴⁾

Aquestes noves denominacions, en aparença contradictòries, i que podrien fer la impressió que compliquen més i més el planteig del tema, a parer meu, lluny de fomentar l’embull, en realitat en són la solució. El problema no resideix pròpiament en el fet que les referències de l’any 1306 i la de 1395 suggereixin dos cementiris jueus distints. Cert que els fossars dels jueus no solien canviar de l’emplaçament on per concessió reial o senyorial

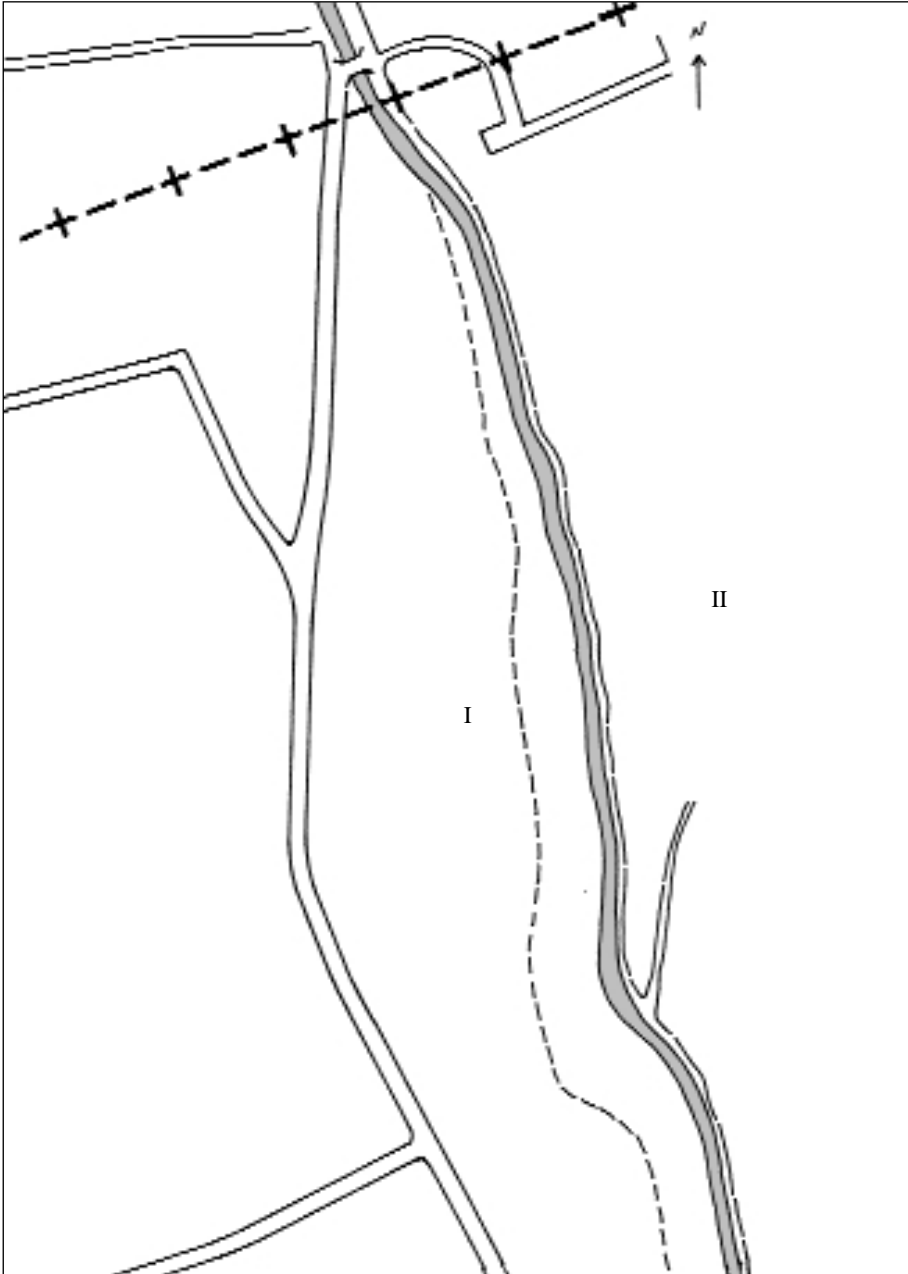
53. AHG, Castelló, vol. 25, not. Pere Perrí, 1305-1307: ...*iuxta Fossar novum judeorum*.

54. AHG, Castelló, vol. 485, not. Pere Pellisser, 1395: ...*et affrontatur ab oriente in fossario judeorum anticho*.

tenien inicialment designat. I com a prova, se sol adduir el cas que trobant-se el rei Jaume I a Lleida, l'octubre de 1268, féu promulgar una ordinació que recordava a la població que els cementiris dels jueus havien de restar en els llocs on ja estaven originàriament situats, i que per cap de les raons no se'n mudessin, a no ser que fos per pròpia voluntat dels jueus.⁵⁵ Ara bé, si es tenen en consideració les diverses circumstàncies de lloc, capacitat, condició i costums, etc. que podien fer necessari als propis jueus a modificar-ne la ubicació, aleshores s'entén que tal possibilitat era factible. També els cementiris cristians han sofert, en un moment donat, ampliacions, canvis i trasllats, com ha succeït a la mateixa vila de Castelló, al llarg de la seva història.

Però, en el cas del cementiri dels jueus de Castelló, més que un canvi de lloc, devia tractar-se de la necessitat d'ampliació. Vegem-ho: la primera notícia documental –de què disposem actualment– sobre un cementiri jueu a Castelló, és la ja citada del 30 d'agost de 1306 on se l'especifica amb el terme llatí *novum*. La importància d'aquest mot dins el context del document ressalta pel fet de ser sobreposat interlinealment a *fossar judeorum*, com si es tractés de quelcom important que calia fer notar en aquell moment per evitar confusions, resultant d'aquesta manera la lectura *fossar novum judeorum*. Ara bé, aquest adjectiu podem interpretar-lo com a tal adjectiu o amb un matís adverbial. En el primer cas, caldria traduir-lo per “nou” (en contraposició de vell o antic); en el segon cas, en canvi, la traducció seria “recent” (de creació recent). Aquesta segona possibilitat ens portaria a considerar que a Castelló amb anterioritat a l'any 1306 no hi hauria hagut mai cementiri jueu, la qual cosa semblaria no avenir-se massa amb el dret –anunciat al principi d'aquest estudi– d'enterrament inherent a la concessió del permís d'assentament dels jueus a una determinada població. L'existència de jueus a Castelló en data molt anterior a 1306 és un fet històric documentalment provat. Bon nombre de famílies jueves són documentades com a residents a la vila comtal a partir pràcticament de meitat del segle XIII, concretament els anys 1263-1265. Més encara, sabem que al segle XII ja hi havia jueus residents a Castelló, com s'infereix de referències a privilegis concedits pels comtes d'aquella remota època. O bé existia, doncs, un cementiri de ritu jueu anterior al de 1306, o bé caldria suposar que en les defuncions de jueus ocorregudes a Castelló abans d'aquesta data, els cadàvers serien traslladats sense excepció a una altra localitat dotada de cementiri jueu propi, com ja s'ha pogut veure en alguns casos amb relació als de Girona i Perpinyà. Hipòtesi, aquesta darrera, que crec poc probable si s'ha d'entendre que tals trasllats es feien d'una manera sistemàtica per a tots els jueus residents a Castelló. A més, és cosa provada que quan no hi havia cementiri jueu en una localitat, els jueus que hi habitaven podien adquirir una àrea designada en un cementiri general i allí

55. ACA, Reg. 15, f. 114v: “... *damus et concedimus etiam vobis et vestris perpetuo quod Cimiteria vestra in locis quibus modo sunt et non mutantur alique ratione nisi vestra fuerit voluntate...*”. Vegeu també BOFARULL I SANS, Francisco de, *Jaime I y los judíos*, Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, Segona Part, Barcelona 1913, pàg. 891.

Disseny Llorenç Pascua.

- I. Fossarium antiquum.*
- II. Fossarium novum*

enterrar els seus morts. Però aquesta pràctica, que podria ser vàlida per a localitats medievals, on la presència de jueus fos ínfima, és a dir, que no permetia poder arribar a organitzar-se com a aljama, seria difícil d'imaginar en aljames de tal pervivència com la de Castelló d'Empúries que remuntava al llarg de més d'un segle amb anterioritat a l'any 1306. Cal recordar, per altra banda, que els jueus de Castelló, des de començament del segle XIII, i tal vegada ja abans, foren objecte de privilegis de part dels comtes, etc.

Per tant, queda l'altra alternativa, per cert més normal, que és la d'interpretar *novum* com adjectiu especificatiu. Ara bé, si ho traduïm per "nou" en contraposició de "vell", la pregunta es planteja espontàniament: el vell, és a dir, l'anterior al de 1306, on era? La resposta es troba en el cementiri antic, situat als Aspres, de què fa memòria el document tardà del 25 de juny de l'any 1395. Curiosament, en tota la paperassa on se cita el cementiri dels jueus de Castelló, mai no es fa menció d'antic i de nou, llevat dels dos documents adduïts. Gràcies, doncs, a aquestes dues connotacions correlatives de tipus gramatical, antic i nou, degudament combinades amb els topònims ja definits, Aspres i Rotacàs, ha estat possible no solament una interpretació de l'enigmàtica dualitat, sinó també una aproximació al coneixement de la seva situació. Si l'antic Fossar jueu es trobava a la zona dels Aspres, limitant a l'oest amb terres on mai no es fa referència al Rec dels Molins bladers, el nou, en canvi, cal situar-lo a la zona del Rotacàs, de manera que, en la descripció dels seus límits, afronti sempre a l'oest amb dit Rec dels Molins bladers, com és fàcilment demostrable a través de la no escassa documentació a partir del 17 de juliol de l'any 1365.⁽⁵⁶⁾

Què havia succeït? Senzillament que l'antic cementiri jueu dels Aspres, per cert d'àrea molt reduïda pel que es pot deduir de les seves afrontacions,⁽⁵⁷⁾ havia començat a ser insuficient, i l'aljama, en previsió de futur davant l'accelerat creixement que experimentava, reforçat encara per les intermitents onades immigratòries a partir de final del segle XIII, es veié obligada a ampliar el seu cementiri. Com? Només podia fer-ho, cenyit com estava a nord, sud i oest de terres de conreu, per l'est, on al peu del talús resseguia el curs del Rec dels Molins bladers. Era, en aquella època, una terra gairebé inhòspita; en ella moria la frondosa franja hortícola que flanquejava, des del Pont de Sant Joan en direcció al Pont de la Mercè, el curs de l'aigua, zona dominada per herbassars, prats i closes. Tot i tractar-se d'una zona humida, de característiques aparentment poc recomanables per habitar des del punt de vista de la salubritat, fou considerat, en canvi, un lloc útil per a cementiri de jueus. Així l'ampliació s'estengué a l'altra banda de dit Rec de Molins bladers. En realitat, més que un cementiri en un indret distant, podria

56. AHG, Castelló, vol. 253, not. Pere de Pujol, 1363.

57. Els documents bàsics que, per mitjà d'afrontacions amb altres terres, proven l'existència de l'antic cementiri jueu als Aspres (o, el que és el mateix, a l'anomenat Puig de la Milícia o a l'indret *ultra tenedonem Templi*, es troben a AHG, Castelló, vols. 41, 83, 155 (dues referències), 485 (Inventari Mirambell). Una referència directa d'una pertinença al mateix fossar, la tenim a AHG, Castelló, vols. 777 i 780 (Inventari Mirambell), que es tractaran més endavant.

considerar-se com una prolongació del vell cementiri en una zona de característiques diferents. En la documentació es continuà inhumant a l'antic fossar del Aspres, fins que quedà saturat del tot, i un cop saturat, quedà abandonat i, en endavant, ja no se'n farà menció, llevat de dos casos: l'un, l'esmentat instrument jurídic de l'any 1395, en què calia indicar amb precisió un terreny de conreu en aquella zona; l'altre, a les darreries del segle XV, quan amb motiu del decret d'expulsió dels jueus, es torna a fer referència del vell fossar dels Aspres en l'acta de la seva donació. L'important per a nosaltres, com veurem amb més detall al capítol següent, és que en l'acta aquesta peça de terra figura com una de les pertinences –feia més de mig segle caiguda en desús– del Fossar dels Jueus. L'aljama, d'aquesta pertinença –és a dir, d'aquest antic cementiri jueu–, n'havia conservat la propietat útil, mentre el seu record cada vegada quedava més allunyat de la memòria col·lectiva. Sobre l'existència real d'aquest antic fossar jueu dels Aspres, més endavant, en exposar el procés d'alienacions del fossar jueu, tindrè ocasió de tractar aquest darrer testimoni més àmpliament.

EL FOSSAR DELS JUEUS ALS ASPRES I AL ROTACÀS. INTENT DE LOCALITZACIÓ A TRAVÉS DE LA DOCUMENTACIÓ DEL SEGLE XIV EN ENDAVANT

Hem vist com a partir de l'any 1365 comença a figurar un Fossar dels Jueus que afronta a l'oest amb el Rec dels Molins bladers. Això significa que el nou fossar ja es troba ubicat al Pla de Rotacàs. Els documents que hi fan referència, a part dels ja citats dels anys 1306 i 1397, són nombrosos. N'hi ha dels anys 1375, 1383, 1398, 1411, 1431, 1461, 1473, 1492 i 1497. Particularment abundant és la documentació originada en segles posteriors, sobretot els anys inicials del segle XVII, amb motiu de límits de terres, quan ja el Fossar dels Jueus havia esdevingut un mer record i havia passat a ser equivalent d'un subtopònim de contorns poc definits.

Em limito, aquí, a aquells documents claus que em permetin dissenyar un plànol de la seva configuració i localització. Anteriorment ja he avançat que és a partir de l'any 1365 quan per primera vegada es descriu una terra que afronta al sud amb el Fossar dels jueus i a l'oest amb el Rec dels Molins bladers, i conseqüentment a l'oest del fossar dels jueus hi circulava aquest mateix Rec dels Molins bladers.⁽⁵⁸⁾ En instruments jurídics successius, l'aproximació a la localització es va aclarint a través de detalls enriquidors, com ara un de l'any 1397 en què es descriu un hort d'Arnau Saleta venut a Guillem Gayrís, hortolà, que limita a l'orient amb terra de Nicolau Tinter i el Fossar dels Jueus; al sud amb el mateix Fossar dels Jueus; mentre que a

58. AHG, Castelló, vol. 253, not. Pere de Pujol, 1363. Es tracta d'una subhasta d'un hort, situat "prope fossarium judeorum", que afronta: "ab oriente, in terra G. Vitalis Monte Majori; a meridie, in dicto Fossario judeorum; ab occidente, in Rego Molendinorum bladeriorum; et a circio, in horto Jordani (figuli)".

l'occident amb el Rec dels Molins bladers, mitjançant un viaró.⁽⁵⁹⁾ Aquest text en descriure, a l'oest, el camí –l'actual corriol– que voreja el Rec de Molí entre dit Rec dels Molins i el fossar dels jueus, ens revela la configuració irregular que aquest tenia, com es pot veure en el plànol adjunt. El fossar del Rotacàs o Motar, a través del declivi del talús i el Rec dels Molins bladers, amb el viaró que el voreja, esdevenia una continuïtat de l'antic fossar dels Aspres que, com ja he indicat, es revela en documents posteriors de venda com a pertinença, part o parcel·la d'un conjunt anomenat pròpiament Fossar dels Jueus. Si es té en compte això, pot ser de molta utilitat la descripció de l'any 1473 d'una terra de vinya plantada (mallol) als Aspres prop la primera Creu de pedra del camí de Castelló a l'església de Sant Joan ses Closes, a l'occident, i que a l'orient afronta amb el Fossar del Jueus, mitjançant rec (*recho mediante*), sense especificar si es tracta del Rec de Molí o d'un simple rec escorridor.⁽⁶⁰⁾ Aquests límits semblen aparentment equívocs, però és possible desfer l'ambigüïtat mitjançant una acta de donació feta pel donzell Ausiàs de Contreras al benefici de Sant Marc del cap del Pont Nou –Vell d'ara– amb data del 19 de juliol de 1497 –pocs anys després de l'expulsió dels jueus–. Aquesta acta consistia en mitja vessana d'una terra situada als Aspres que formava part (*de pertinentiis*) del Fossar del Jueus, i que afrontava a l'est amb el Rec dels Molins bladers i a l'oest en honor de Joan Guillem, convers, calçater, ja difunt.⁽⁶¹⁾ Com es pot veure es tractava de la donació de l'antic Fossar jueu dels Aspres, per tant, el referit rec enigmàtic, no seria altre que un simple rec escorridor que separava les dues finques: la del convers Joan Guillem i l'antic Fossar. Ho corrobora el fet que quan es fa referència al Rec de Molí, mai no és a seques, sinó que es connota indefectiblement com a “Rec dels Molins bladers”.⁽⁶²⁾

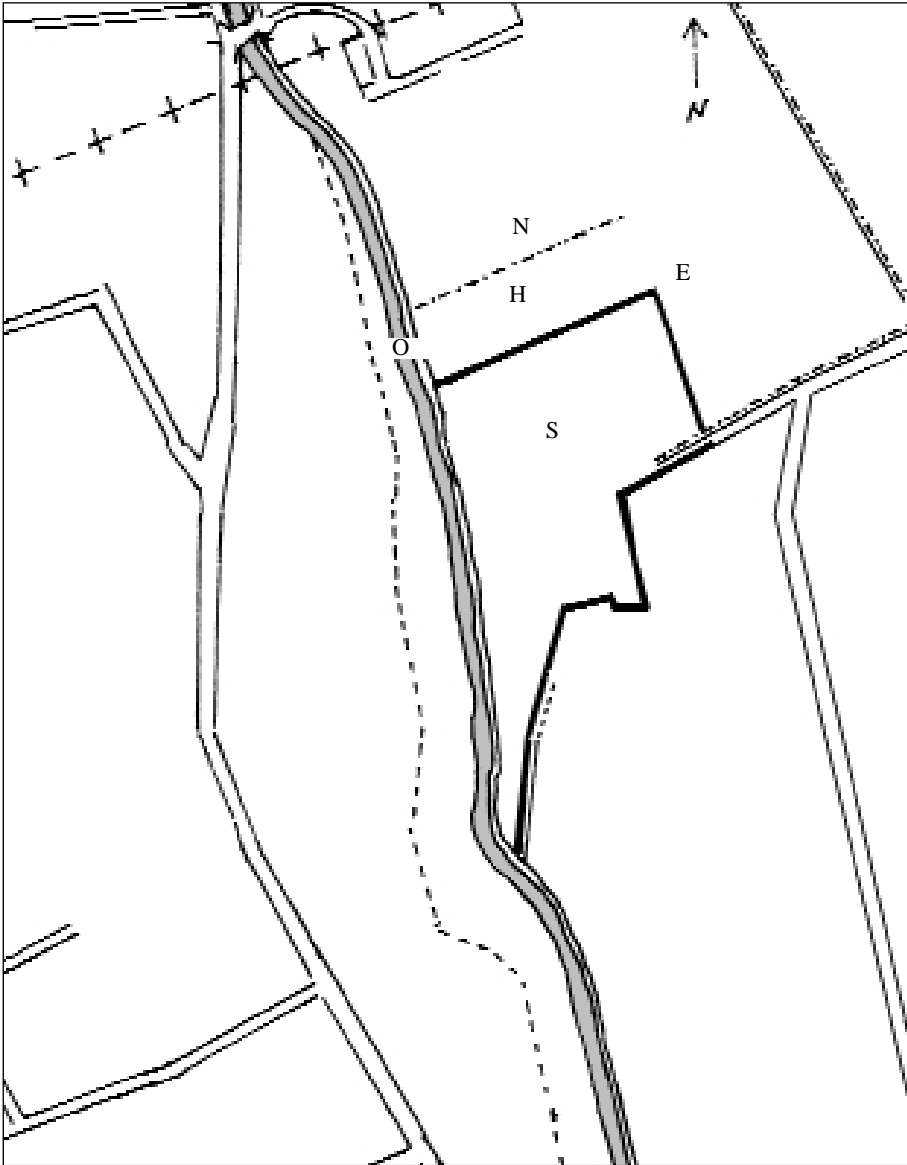
La cita, de l'any 1473 sobre la vinya mallol als Aspres en relació amb la primera creu de pedra, és molt interessant, però peca d'imprecisió en descriure-la simplement “prop”, terme vague, que no diu de si mateix si l'aproximació és per un cantó o per l'altre ni es graduen les distàncies. Precisament pel que respecta a la Creu, coincideix amb la precedent descripció una altra, aquesta aportada pel Dr. Albert Compte, la qual transcriu els límits d'una terra als Aspres, datada l'any 1396, amb els termes següents: “Terra de

59. AHG; Castelló, vol. 490, not. Pere Pellisser, 1397.

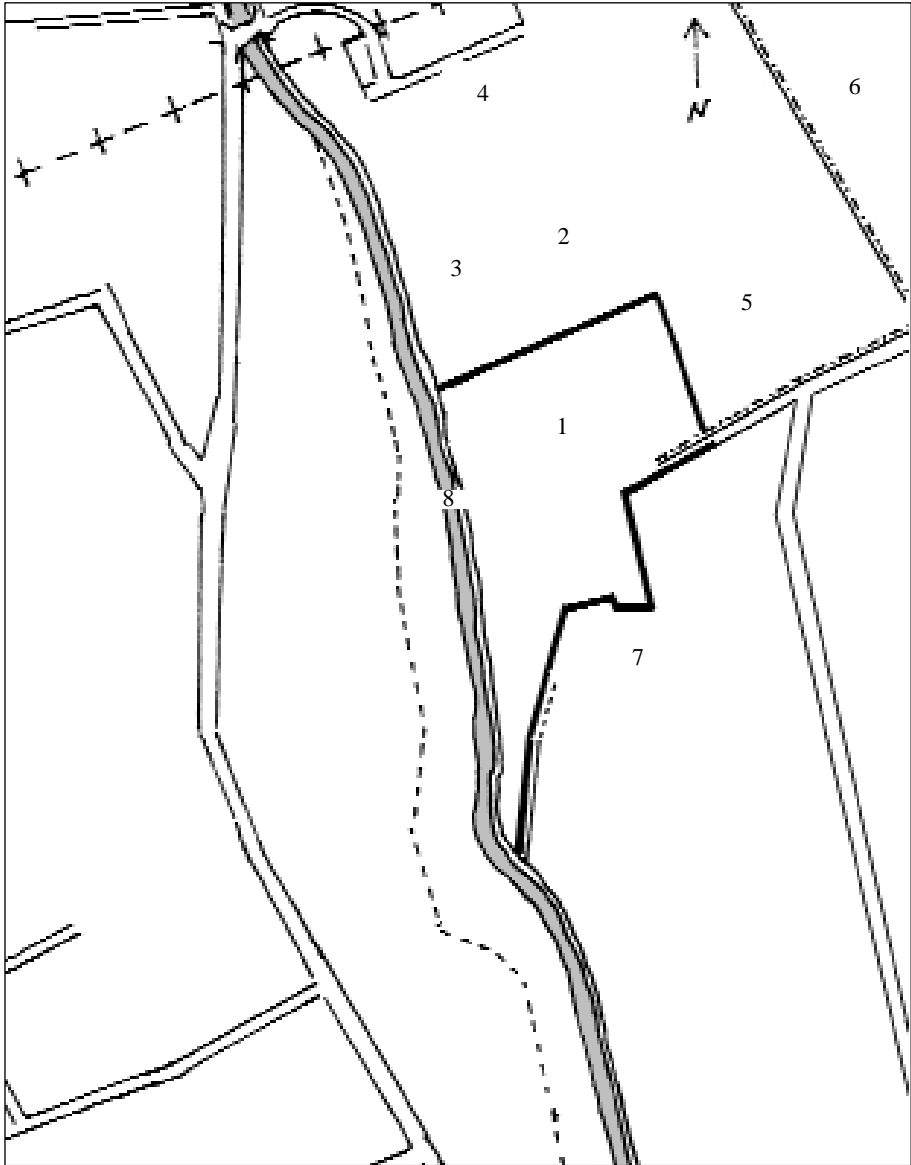
60. AHG, Castelló, not. no indentif., vol. 1933 (Inventari Mirambell). Document datat el 28 de juny de 1473, on s'afirma que Antoni Ros, sabater, fill i hereu de Francesca, muller de Martí Carrera, paraire, en virtut del testament del 6 de gener de 1464, ven a Joan Guillem, convers, calçater, una terra d'1 i 1/2 vessana de vinya plantada (mallol), situada als Aspres, “juxta Primam Crucem lapideam itineris Sancti Johannis de Crosis, eundo de dicta villa Castilionis ad ecclesiam Sti. Johannis de Crosis, que afrontatur ab oriente in fossario judeorum, recho mediante”.

61. AHG, Castelló, vol. 777, not. Miquel Mayans, 1496-1497.

62. I és natural que sigui així per evitar confusions, ja que és molt freqüent trobar afrontacions de finques rústiques amb l'expressió *recho mediante* que no són altra cosa que recs escorridors de les aigües residuals o sobrants de les pluges, sense cap més transcendència. D'altra banda, la connotació reiterativa “bladers” aplicada al Rec dels molins obeïa en bona part segurament al fet d'evitar confondre'l amb el Rec del molins drapers, que si bé seguia un curs diferent, en un altre vessant més a ponent dels Aspres, tenien un origen probablement comú.

- H. Hort que Arnau Saleta, blanquer, ven a Guillem Sayrís, hortala.*
E. A l'est, part amb terra de Nicolau Tinter i part amb el Fossar dels Jueus.
S. Al sud, amb el Fossar dels Jueus.
O. A l'oest, amb Rec dels Molins bladers.
N. Al nord, amb terra d'en Macip (AHG, Cast. vol. 490).

1. Fossar dels jueus.
2. Esteve Vila.
3. Miquel Pou, notari.
4. Hereus de Jaume Duran.
5. Part en terra que fou d'en Marnal.
6. Part "in terra figulorum sine dels Ollers".
7. Terra que Andreu Morlà ven a Pere Pou, traginer.
8. A l'oest, Rec dels Molins bladers (AHG, Castelló, vols. 1933; 490, 574, 1121).

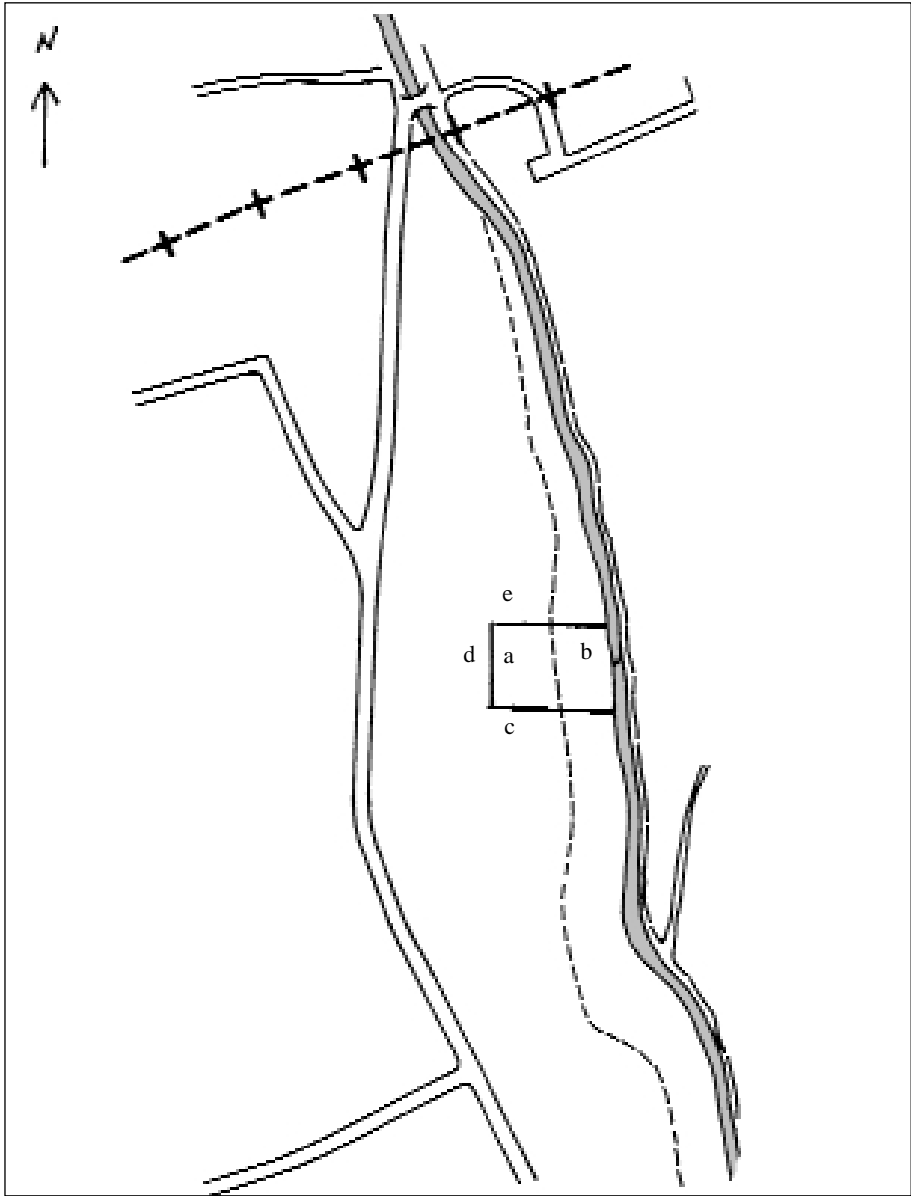
Bartomeu Llop”, carnisser, “dita la punta”, de 5 quartons, “prop la creu”; dita terra afronta a ponent amb “el carreró que va a les Forques”.⁽⁶³⁾ No hi ha dubte que en citar simplement “la creu”, es refereix a la creu per antonomasia, és a dir, la mateixa creu de pedra anomenada de les Lletanies, de la cita del 1473. Tanmateix el text pateix d’una imprecisió semblant a l’anterior. Aquest inconvenient semblaria poder ser superat definitivament gràcies a un plànol del segle XVIII, per la força taxativa que aparentment tenen els gràfics. Em refereixo a l’*Atlas*, publicat pel Sr. Pasqual Ribas,⁽⁶⁴⁾ on hi ha representat un *Plano Ignographico*, que conté dibuixada la “Cruz de las Lletanias”. Compost aquest *Atlas* el 27 de setembre de 1769, conforme a l’original de 1763, amb vista a suplir les mancances del de 1748, la situació de l’esmentada Creu concordaria força amb la descripció que en fa el document de 1396, en representar-la davant mateix de la bifurcació del camí de Castelló a Sant Joan ses Closes, que menava a mà esquerra vers el patíbul de les Forques de pedra. Amb tot, cal fer algunes puntualitzacions: primera, determinar si la primera Creu de Pedra citada l’any 1473 s’identifica amb la Creu de les Lletanies, dibuixada en el *Plano Ignographico* de la segona meitat del segle XVIII; segona, si coincideixen en ser-ho, determinar si la ubicació de la Creu de les Lletanies descrita en l’esmentat *Plano Ignographico*, és exacta o solament aproximada. Sobre el primer extrem, tractant-se de l’únic document gràfic que fa referència a una Primera Creu de pedra, i atès, per altra banda, que la Creu de les Lletanies que figura al *Plano* de referència és de fet la primera d’aquest itinerari, crec que pot acceptar-se que es tracta de la mateixa creu. Sobre el segon extrem, cal dir que ens trobem davant d’un plànol executat *grosso modo*, és a dir, fet amb els recursos i maneres poc precisos, propis d’aquella època, la qual cosa fa preveure *a priori* que es tracta d’una ubicació solament aproximada. Entre altres raons, perquè, malgrat ostenti l’escala: 1000 canes catalanes en la seva Llegendà, s’hi comproven notables errors de proporció. Per exemple, la denominació *Templo*, s’aplica a una casa del Puig de les Cavalleries, gairebé a l’entroncament de l’anomenada fins fa poc carretera “fonda” amb el camí de Castelló a Sant Joan ses Closes, a una notable distància de la situació real de la Casa del Temple, la situació exacta de la qual vaig demostrar en el meu estudi sobre l’immoble del Temple,⁽⁶⁵⁾ que aquest era bastit sobre la peanya que es prolonga amb el talús límit de l’esmentat Puig amb el Pont de la Mercè.⁽⁶⁶⁾ En vista d’errors d’aquesta mena, s’imposa la cautela i caldrà afinar documentalment la ubicació més aproximada possible de l’esmentada Creu de les Lletanies. Com es pot veure, la situació resultant

63. “L’entorn rural de Castelló d’Empúries en la baixa edat mitjana a través de l’administració de la Canònica de Girona”, *AIEE*, 35, Figueres, (2002), pàg. 81.

64. *Atlas de Castelló d’Empúries, segles XVII al XIX*. Ajuntament de Castelló d’Empúries, 2000, làmines, pàg. 70 i 71.

65. PUJOL I CANELLES, M. “La Casa del Temple”, *AIEE*, 28, Figueres, (1995), pàg. 121-179, en especial, pàg. 166-170.

66. No val a dir que la denominació *Templo* en dit *Plano*, fa referència a la zona i no a la Casa-comanda, ja que la denominació *Merced* en el mateix *Plano*, únicament va referida a l’antic Convent, representat semblantment en un petit dibuix esquemàtic d’un immoble.

Disseny Llorenç Pascua.

a) Fossar antic dels jueus; b) Rec dels molins bladers del comte; part amb Ausiàs de Contreres, veguer del comtat, i part amb honor de Jaume Taber, agricultor; d) amb honor hereus de Joan Guillem, convers, calçater de Castelló; e) amb honor d'Antoni Garrigàs, paraire (AHG, Castelló, vols. 777 i 780, not. Miquel Mayans, 1494-1497 i 1497-1498, 19 juliol 1497.

de les fonts precedents, tant escrita com gràfica, tot i ser en termes generals valuoses, cal contrastar-les amb nous testimonis documentals. En aquest respecte, dispo de un instrument jurídic de l'any 1700 –data molt propera al *Plano* de l'*Atles*– consistent en una capbreuació feta per Baldiri Pastell, el 14 de març de 1700, a favor de la Comanda del Temple d'un camp de cinc vessanes situat al territori dels Aspres de Castelló, on hi ha construïda una creu de pedra, vulgarment dita de les “Lledanies”.⁽⁶⁷⁾ Dita finca limitava a l'est, mitjançant el Rec de Molins bladers i corriol, amb l'anomenat “Lo Fossar dels Jueus”; mentre que a l'oest ho feia “part ab camí públich y part ab dita Creu de les Lledanies”.⁽⁶⁸⁾ Cal reconèixer que aquest testimoni, si bé ens assabenta de la finca on era construïda la Creu, atesa l'extensió de cinc vessanes, no ens facilita excessivament el lloc precís de la creu. Tot amb tot, la capbreuació, en descriure els límits d'aquest camp de 5 vessanes per la banda nord amb un camp de Cassanyes,⁽⁶⁹⁾ aporta una nova i valuosa dada que cal tenir en compte. El camp d'en Cassanyes presenta una superfície que evoca la forma d'un triangle isòsceles, el vèrtex del qual, al nord, limitava amb el Pont de sant Joan,⁽⁷⁰⁾ mentre que per la base, al sud, ho feia amb l'esmentada finca de 5 vessanes de Baldiri Pastell. Però, l'interessant d'aquesta finca de 5 vessanes és que de fet estava format per dues parcel·les, una de les quals, de 3 1/2 vessanes de contingut, confrontava, al nord, amb la finca tot just descrita d'en Cassanyes; la resta, és a dir, la 1 1/2 vessana, que completava les 5 vessanes del total, venia a continuació al sud, i afrontava a l'oest part amb el camí públic (que va de Castelló a Sant Joan ses Closes) i part amb la Creu anomenada de les Lletanies,⁽⁷¹⁾ construïda en aquesta 1 i 1/2 vessana. És, per tant, en la superfície a l'oest arran del camí de Castelló a Sant Joan d'aquesta 1 1/2 vessana, on es dirimeix la situació de la Creu de les Lletanies.

Setanta anys més tard (17 març 1770), a l'arxiu de la Corona d'Aragó,⁽⁷²⁾ ja citat, consta que Miquel Pastell, cavaller del comte d'Empúries, capbreva a favor del Temple unes terres que foren dels difunts Baldiri i Miquel Pastell, avi i besavi seu respectivament. Es tracta de la mateixa finca de 5 vessanes, parcel·lada en dues: (3 1/2 i 1 1/2 vessanes) exactament descrites com a l'acta anterior, fent constar també que la creu de les Lletanies és construïda arran del camí de Castelló a sant Joan, a la segona parcel·la situada al sud de la primera.

Els precedents camps enumerats seguint l'ordre indicat a partir del Pont de Sant Joan, de nord a sud, són: primer, el de Lleonart Cassanyes (que després passà a Galceran de Lluç i posteriorment a Antoni Marquès Escoffet,

67. AHG, Castelló, vol. 1582, not. Pere Heras, 1698-1705: *...in loco voccato Aspres, et in quo est constructa Cruce Lapidea voccata de les Lladanies.*

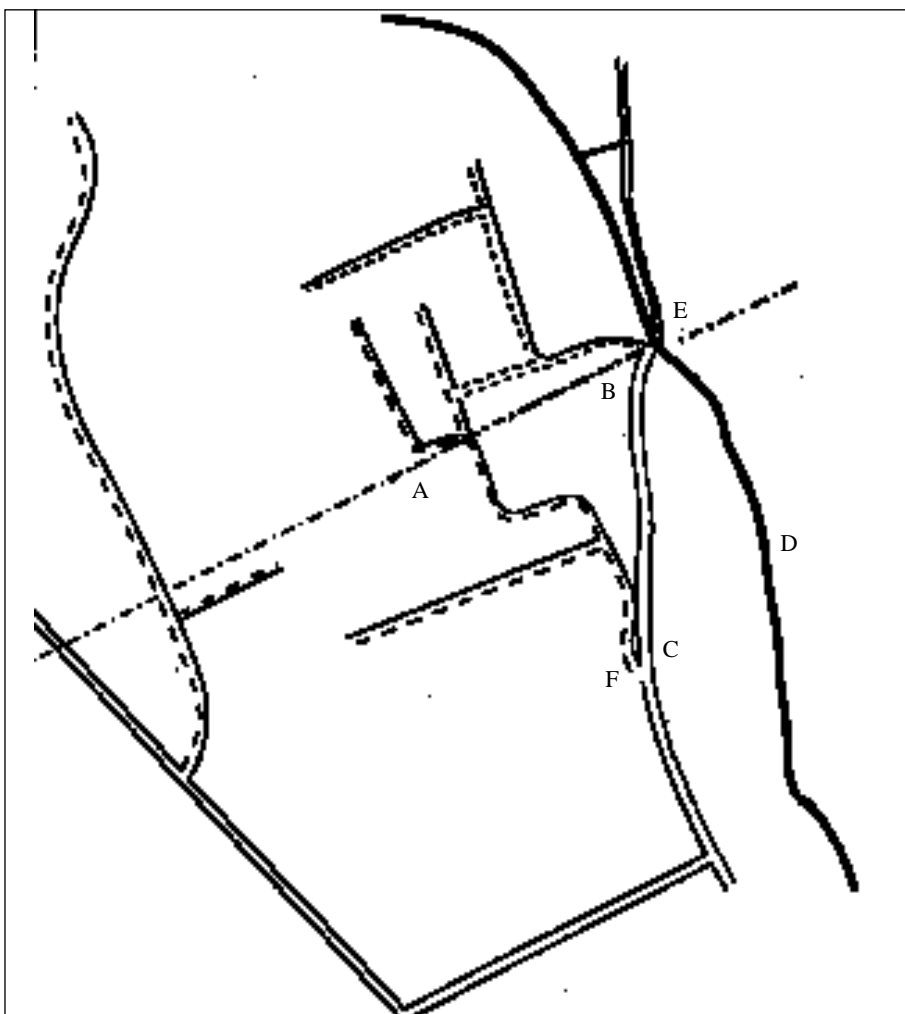
68. ACA, AGP. Armari 45 Aiguaviva 2 Reg., Sign. act. 876, vol. 45.

69. Segons el Cadastre de l'any 1955, aquesta finca propietat de Josep Mas Augé constava, inclosos els marges, de 82 àrees 50 centiàrees, equivalents a 3,72 vessanes reials o 3,33 vessanes comtals.

70. En el ja citat *Atles*, publicat per RIBES, P., a la pàg. 55 es mostra un plànol dels anys 1720 i 1747, on una parcel·la de terra senyalada amb el número 5 és descrita “Camp de Joseph Cassanyas en lo Pont de Sant Joan”.

71. AHG, Castelló, vol. 1582, not. Pere Heras, 1698-1705.

72. ACA, AGP. Armari 45 Aiguaviva 2 Reg., Sign. act. 876, vol 45.

A. Aspres; B. Camí de Castelló a Sant Joan ses Closes; C. Primera Creu de pedra, dita de les Lletanies; D. Rec dels Molins bladers del comte; E. Pont de Sant Joan; F. Carreró que va a les Forques de pedra, per ajusticiats (plànol basat en un gràfic del citat article del Dr. Albert Compte).

el qual, a l'any 1770 n'era l'actual propietari). Segon, el de 3 1/2 vessanes d'en Pastell. A continuació, la 1 1/2 vessana del mateix propietari, on hi havia construïda la Creu de les Lletanies.

D'aquest planteig sobre el terreny resulta que els tres testimonis protocol·laris coincideixen, si bé amb lleugeres diferències, pràcticament en el mateix indret on s'elevava la històrica Creu, la qual cosa legitimaria l'esmentat *Plano Ignographico*, llevat-li, almenys en aquest punt, les lògiques suspicàcies d'error. No es pot negar que la contribució de cadascun d'aquests documents

–gràfic i escrits– és molt valuosa, ja que, com acabem de veure, cadascun d’ells aporta sobre el testimoni que el precedeix matisos que enriqueixen el conjunt de l’argumentació. Amb tot, cal no oblidar que en Història ens movem sempre en el camp de les aproximacions.

Pel que fa al Fossar dels Jueus de la zona del Motar, Balella, etc., al Pla del Rotacàs, dispo de d’un document que considero molt útil. Es tracta d’una acta de capbreuació del temps del comanador hospitaler de la Casa del Temple de Castelló, Felip d’Oms (1606). A part del que aquí ens interessa, aquest document permet distingir els matisos de les expressions “recho mediante” – o “recho meo mediante”– i “recho molendinorum bladeriorum”, conceptes diferents, dels quals, en situar la pertinença del Fossar del Jueus als Aspres (*Fossario anticho*) n’he fet esment abans; com també permet diferenciar el

Extret del plànol Plano Ignographic del Sr. Ribas Torres 1763.

topònim generalitzador “in loco Lo Fossar dels Jueus”, és a dir, l’indret, amb “in honore vocata Lo Fossar dels jueus”, que és la finca del cementiri pròpiament dit, etc. Però, allò esclaridor de la qüestió, són les afrontacions de determinades propietats rústiques, que es troben en aquella zona: com ara, en les confessions de finques del notari Miquel Pou al comanador d’Oms, hi ha “un camp cultiu de quatre vessanes al lloc denominat Fossar dels Jueus, el qual afronta al sud, mitjançant un rec, amb honor de l’honorable Narcís Vilossa, anomenat Lo Fossar dels Jueus, a l’oest, amb el Rec dels Molins bladers”,⁽⁷³⁾ etc. En aquest text sembla prou evident que l’expressió “al lloc denominat Fossar dels Jueus” (*in loco vocato Lo Fossar dels Jueus*), cal interpretar-ho: “l’indret conegut per...”, i, en canvi al sud en honor de l’honorable Narcís Vilossa, anomenat “Lo Fossar dels Jueus” (*a meridie in honore honorabili Narcissi Vilossa, vocato Lo Fossar dels Jueus*), es refereix al cementiri jueu pròpiament dit; com també, determina prou clarament la diferència que existeix en les ja esmentades expressions: “mitjançant rec” (*reco mediante*) i “amb el Rec dels Molins bladers” (*in recho molendinorum bladeriorum*).

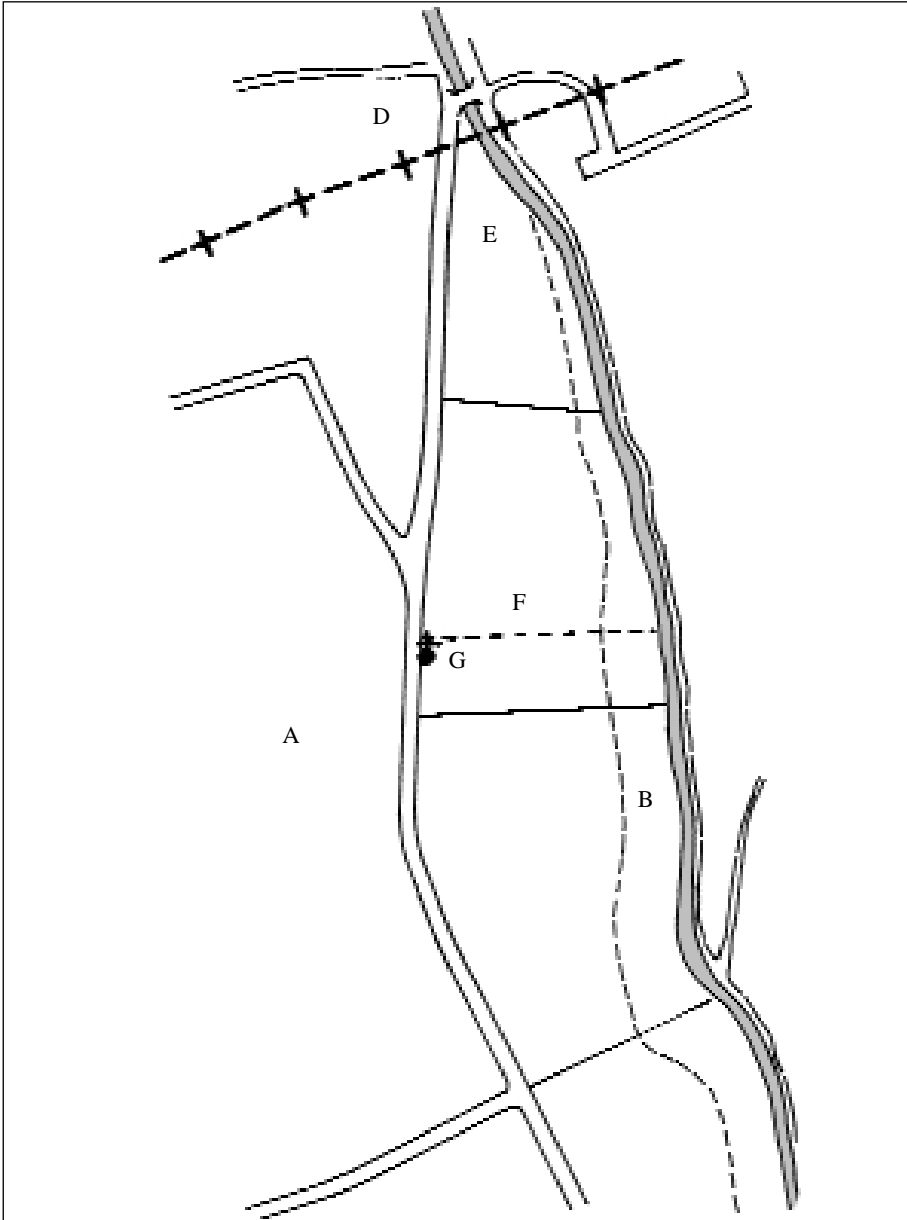
Tanmateix, allò que, al meu parer, autentica el lloc concret del Fossar dels Jueus, al Pla del Rotacàs, es troba en aquesta mateixa acta, en la confessió d’una altra finca del notari Pou, que fa així: “una peça de dues vessanes de terra de llauró –és a dir, conradissa–, denominada Lo Fossar dels jueus, que afronta al sud en dit honor de l’honorable Narcís Vilossa, anomenat Lo Fossar dels Jueus”.⁽⁷⁴⁾ Com es pot veure, aquesta segona finca se situava a un mateix nivell a l’est de l’anterior, com s’infereix del fet que a l’occident afronta amb residu del camp abans descrit.

A partir d’aquí són nombroses les actes del segle XVII que permetrien configurar un plànol de terres veïnes que limiten amb el Fossar dels Jueus, basat en documents de l’Arxiu de la Corona d’Aragó, en la Secció Monacals d’Hisenda, i de l’Arxiu Històric de Girona. Exposar-les totes aquí seria desorbitar amb excés el treball.

Quant a les esmentades *Jornades d’Història dels Jueus a Catalunya*, l’abril de 1987, vaig indicar l’indret on s’assentava el Fossar dels Jueus de Castelló d’Empúries –era la primera vegada que es feia, aparentment oblidat del tot per la memòria col·lectiva–, l’indret, repeteixo “indret”, assenyalat era el correcte, però la localització era poc precisa. És cert també que es tractava d’un esbós de treball previ a un estudi posterior aprofundit. Uns deu anys més tard, amb l’aportació de l’*Atlas de Castelló d’Empúries, segles XVII al XIX*, publicat pel ja esmentat Sr. Ribes i Torres, la meva anterior proposta de l’indret ha estat corroborada, per bé que en dit *Atlas* el topònim “Fossar dels Jueus” peca semblantment d’imprecisió puntual. Per exemple, al *Plano del Territorio de la Villa de Castellon de Ampurias* llegim “Clot del Ollers u Sepultura de Judíos”, quan a les capbreuacions del segle XVII, ambdós topònims, per bé que propers, s’apliquen a llocs completament diferents. En fi, l’exègesi sobre aquest punt seria gairebé interminable.

73. I fins i tot *recho meo mediante*, vegeu AHG, Castelló, vol. 1121, not. Miquel Falcó (1603-1615).

74. *Ibidem*.

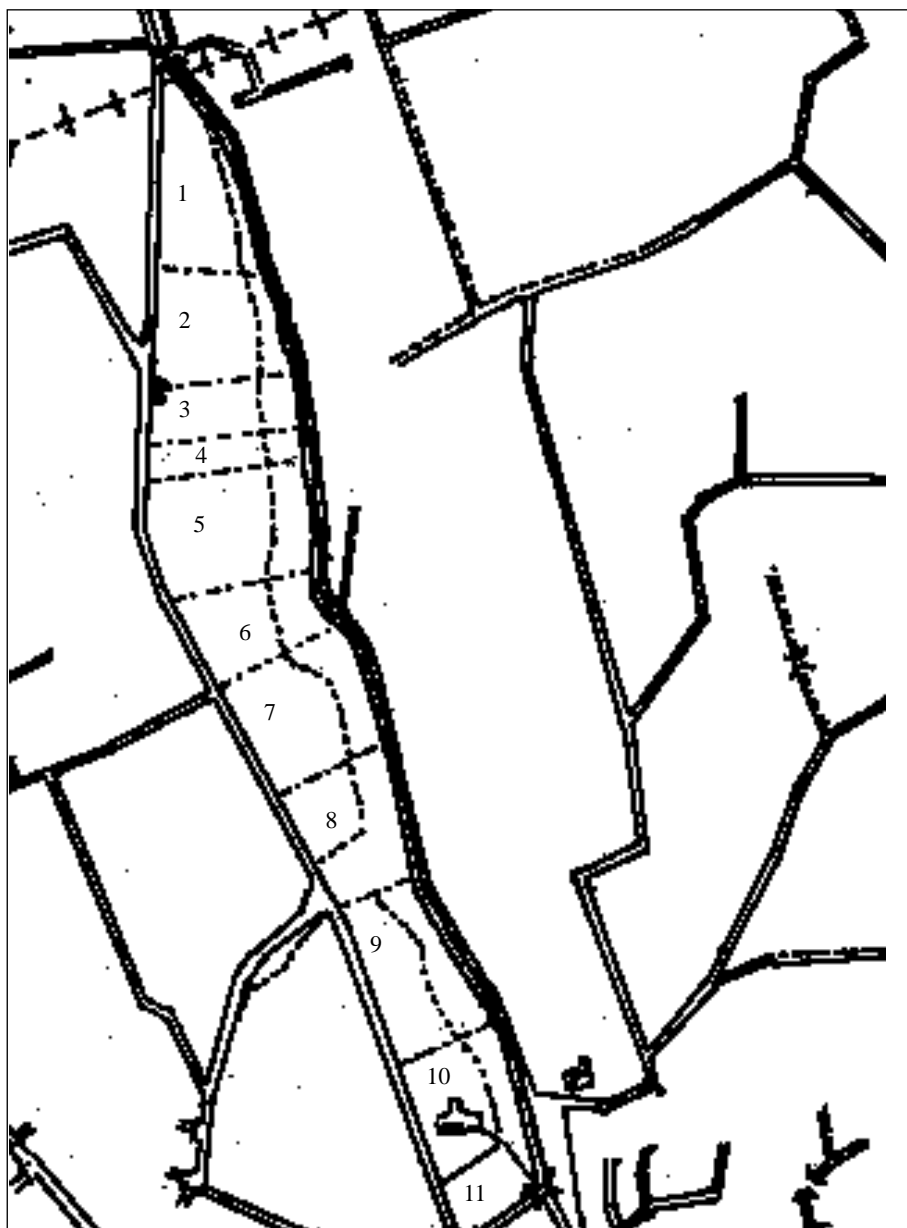
A. *Aspres*; B. *Rec del Molí*; C. *Carretera de Castelló a Sant Joan ses Closes*; D. *Pont de Sant Joan*; E. *Camp de Leonart Casanyes*; F. *Camp de 5 vessanes, de Miquel i de Baldiri Pastell, dividit amb 2 1/2 vessanes al nord, afrontant amb Leonart Cassanyes, i 1 1/2 vessana al sud on vora el camí de Sant Joan hi ha la Creu de les Lletanies*; G. *Creu de les Lletanies* (AHG, *Cast. vol. 1582, not. Pere Heras, 1698-1705*; ACA-AGP. *Aiguaviva II, Arm. 45, vol. 876, 1699-1770*).

PROCÉS D'ALIENACIONS DEL FOSSAR DELS JUEUS AL LLARG DELS SEGLES FINA AVUI, A PARTIR DE L'EDICTE D'EXPULSIÓ DELS JUEUS DEL PAÍS

Amb l'aplicació de l'edecte d'expulsió dels jueus del país, promulgat pels monarques de la corona castellanoaragonesa Isabel i Ferran amb data del 31 de març de 1492, el fossar jueu perdé la seva finalitat com a tal. El comte d'Empúries Enric II, conegut per *Infant Fortuna*, cedí la gestió del Fossar al donzell Ausiàs de Contreras, que aleshores ostentava el càrrec de veguer del comtat, amb facultat d'alienar-lo per venda o per donació. Consta que, de fet, el conjunt del Fossar dels Jueus fou alienat al llarg de l'última dècada del segle XV. El 20 d'octubre del mateix any de l'expulsió, tingué lloc la venda d'una terra anomenada "Lo Fossar dels Juheus", feta pel dit veguer al discret Bernat Andreu, notari de Castelló.⁽⁷⁵⁾ Aquesta mera referència de venda extreta d'un Manual notarial, i que remet a l'acta de venda *in extenso* –actualment inexistent– del llibre *Notularum*, no ens parla d'afrontacions. Més explícit apareix l'instrument jurídic de donació, datat el 19 de juliol de 1497, d'una altra parcel·la del cementiri jueu als Aspres, de mitja vessana, igualment feta pel veguer Contreras i la seva muller Isabel, a favor del benefici de Sant Marc, de la Capella del mateix nom al cap del Pont actualment Vell, en la persona del beneficiat Joan Fontfreda. Segons les afrontacions que hi figuren, aquesta parcel·la limitava a l'est amb el Rec dels Molins, s'entén Bladers –cal posar atenció en aquesta afrontació, perquè, tal com s'ha anat insistint anteriorment, és l'argument clau de l'antic Fossar jueu als Aspres–; a l'oest amb honor dels hereus del difunt convers Joan Guillem, calçater, anteriorment citat, on es trobava prop la primera creu de pedra, ja identificada com la Creu de les Lletanies. En data de la present acta de donació, havia passat a tenir-ne els directes, el mateix benefici de Sant Marc; i limitava, al sud, en part amb honor de Jaume Johera, agricultor, i en part amb residu de terra del propi Contreras.⁽⁷⁶⁾

75. AHG, Castelló, vol. 775, not. Miquel Mayans, 1492-1495: *Instrumentum vendicionis cuiusdam terre vocate lo fossar dels juheus facte per magnificum Ausiam de Contreras, domicelli, vicarium comitatus Empuriarum, discreto Bernardo Andreu, notario Castilionis. Est notatum in Liº Notularum sub calendario diey XXº dicti octobris [1492].*

76. AHG, Castelló, vol. 777 (Liber Manualis), not. Miquel Mayans, 1496-1497 i vol.780 (Liber Notularum), not. Miquel Mayans, 1497-1498: *Noverint universi quod nos Ausias de Conteras, domicellus, in villa Castilionis Impuriarum domiciliatus, et Ysabel eius uxor. Gratis et ex certa scientia per nos et nostros heredes et successores quoscumque, donacione pura simplicique et irrevocabili que dicitur inter vivos, damus Domino Deo et beato Marcho et illius nomine vobis honorabili et discreto viro domino Johanni Fontfreda, presbitero, obtinenti secundum beneficium sub invocacione Sancti Marchi in Capella in capite pontis novi dicte ville Castilionis constructa institutum et fundatum per quondam discretum Bartholomeum Bleda, presentem et huiusmodi donacionem, nomine dicti Sancti Marchi et ad opus benefactorum dicti beneficii acceptanti, et vestris in eodem beneficio successoribus perpetuo in puro, libero et franco alodio quondam terre pectiam de pertinentiis fossarii judeorum, quod nostrum est, sitam intra parrochiam beate Marie dicte ville in loco vocato Fossar dels Juheus, continentem mediam vessanam terre vel circa, affrontatam ab oriente in recho molendinorum; a meridie, partim in nostro residuo et partim in honore Jacobi Johere, agricole; ab occidente, in honore heredum Johannis Guillem, quondam, conversi et calsteri dicte ville, quem pro nunc pro certis juribus dicti beneficii vos possidetis; et a circio, in honore Anthonii Garrigas, paratoris dicte ville, seu eius uxor... cum intratis et exitibus, etc. 19 julii 1497.*

1. Lleonart Cassanyes, hortolà, abans Antoni Martí; 2, 3, 4, 5. Baldiri Pastell, abans, Miquel Pastell; 6. Baldiri Pastell, abans Miquel Pastell i anteriorment Esperansa Fàbrega Batlliu; 7, 8. Esperansa Fàbrega Batlliu; 9. Baldiri Pastell, abans Miquel Pastell i abans Esperança Fàbrega Batlliu i primitivament d'En Renau; 10. Anna Ma. Llorens Bartolí, abans Joan Bartolí Master i anteriorment Miquel Bonvesí, en virtut de l'establiment fet pel procurador del comanador hospitaler Nicolau Serra (AHG, Castelló, vol. 1582, not. Pere Heras, 1698-1705; ACA-AGP, Aiguaviva II, Arm, 45, vol. 876, 1699-1770); 11. Antoni Martí i Macelis (AHG Fons Hipoteques Figueres, 188, fol. 125 (1849)).

Això, pel que fa a l'antic fossar jueu dels Aspres. Respecte a l'alienació de la part del fossar jueu, ubicat al Motar o Balella, al Rotacàs, dispo de documents, a partir del 12 de novembre de 1603, que ens permeten veure retrospectivament i amb una certa perspectiva el resultat del procés d'alienacions que la finca va sofrir a partir del decret d'expulsió de l'any 1492. Un d'ells és la ja esmentada acta de capbrevació, promoguda pel comanador de la Casa del Temple de Castelló de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem Felip d'Oms, d'una terra que afronta al sud en honor de l'honorable Narcís Vilossa, que constitueix una valuosa anella de la cadena successòria de l'anomenat "*Lo Fossar dels Jueus*".⁽⁷⁷⁾

D'altra banda, amb Narcís Vilossa s'inicia una sèrie de transmissions que podríem anomenar *intraparentals*, és a dir, per via d'entre parents que durarà més d'un segle. Vegem-ho: el 13 d'abril de 1609 –sis anys més tard– el Fossar dels jueus per via d'herència⁽⁷⁸⁾ esdevingué, molts anys abans de la mort de Narcís Vilossa ocorreguda el 14 abril de 1619,⁽⁷⁹⁾ propietat de l'apotecari Jaume Viader. La terra continua denominat-se lo Fossar dels Jueus. Les descripcions que se'n fan són molt il·lustratives, ja que aporten, com veurem poc més endavant, una referència al camí públic de Castelló vers al Fossar dels Jueus.⁽⁸⁰⁾

Jaume Viader morí el 25 de febrer de 1624.⁽⁸¹⁾ I, novament per raons d'heretatge la finca va passar al seu nebot per línia materna Jaume Pagés i Viader, notari de Castelló. Ho mostra el fet que en una acta de capbrevació d'una terra de la qual l'esmentada comanda tenia directes, dita terra afronta a l'oest amb honor –llegeixi's camp, propietat– dels hereus del notari Jaume Pagés i Viader, difunt (morí el 13 desembre 1684),⁽⁸²⁾ anomenada Lo Fossar dels Jueus, que fou de Jaume Viader i abans del magnífic Narcís Vilossa, donzell de dita vila de Castelló, mitjançant un camí, que en aquell temps s'havia perdut.⁽⁸³⁾ La importància d'aquest document és extraordinària, perquè fa constar que dit Fossar dels Jueus abans de Narcís Vilossa havia estat propietat del magnífic Francesc Mateu d'Espolla i antigament, i aquí radica l'anella més significativa, pertanyia al magnífic Ausiàs de Contreres, veguer del comtat, a qui el comte havia fet donació, després de l'expulsió dels jueus (1492).

77. AHG, Castelló, vol. 1121, not. Miquel Falcó (1603-1615): "*A meridie, in honore honorabilis Narcissi Vilossa, vocato lo fossar dels Jueus*".

78. "*Heredis seu bonatenentis universalis magnifici Narcissi Vilossa, q^o, domicelli, vocato Lo Fossar dels Jueus*" AHG, Castelló, vol. 1582, not. Pere Heras, 1699-1708.

79. APC (Arxiu Parroquial Castelló d'Empúries), Llibre d'òbits I, (1 gen. 1609 - 30 set. 1626).

80. AHG, Castelló, vol. 1121, not. Miquel Falcó (1603-1615) 1 junii1609: "*quandam terram cultivam continentem in se mediam vessanam terre aut circa, sitam infra parrochiam Beate Marie dicte ville Castilionis et in loco vocato Balella sive Fossar dels juheus, qui antiquitus fuit Andree Marola (Morlani), rajolerii, prout affrontat ab oriente et a meridie in via publica tendentia a dicta villa ad dictum Fossar dels Juheus et ad Clot dels Ollers; ab occidente in Recho Molendinorum farineriorum dicte ville; et a circio in honore Jacobi Viader, apothecarii, qui antea fuit Narcissi Vilossa, chirurgi et antea Francisci Matheu de Spolla, ab antiquo et nunch vocato lo fossar dels juheus*". *Ibidem*, vol. 1582, not. Pere Heras, 1699-1708: "*Ab occidente in campo sive honore Jacobi Viader, apothecarii, qui fuit Narcissi Vilossa et antea Francisci Matheu de Spolla, vocato lo fossar dels jueus*".

81. APC, Llibre d'òbits I.

82. APC, Llibre d'òbits III (8 gen. 1664-30 oct. 1709).

83. AHG, Castelló, vol. 1121, not. Miquel Falcó (1603-1615): "*A meridie, in honore honorabilis Narcissi Vilossa, vocato lo fossar dels Jueus, qui fuit magnifici Francisci Mateu Despolla et antiquitus magnifici Ausies de Contreres*".

A propòsit de camins, cal fer ara un incís sobre l'itinerari que seguia la comitiva funerària del difunt portat a enterrar. Atès que el Fossar dels Jueus limitava amb el corriol que vorejava a l'est amb el Rec del Molí, podria pensar-se, en un primer moment, que aquesta era la via que seguien a partir del Pont de la Mercè. De seguida, però, apareix la incomoditat que suposava la seva estretor per als dos o quatre portadors del taüt o baiard amb el difunt, així com del mateix seguici.

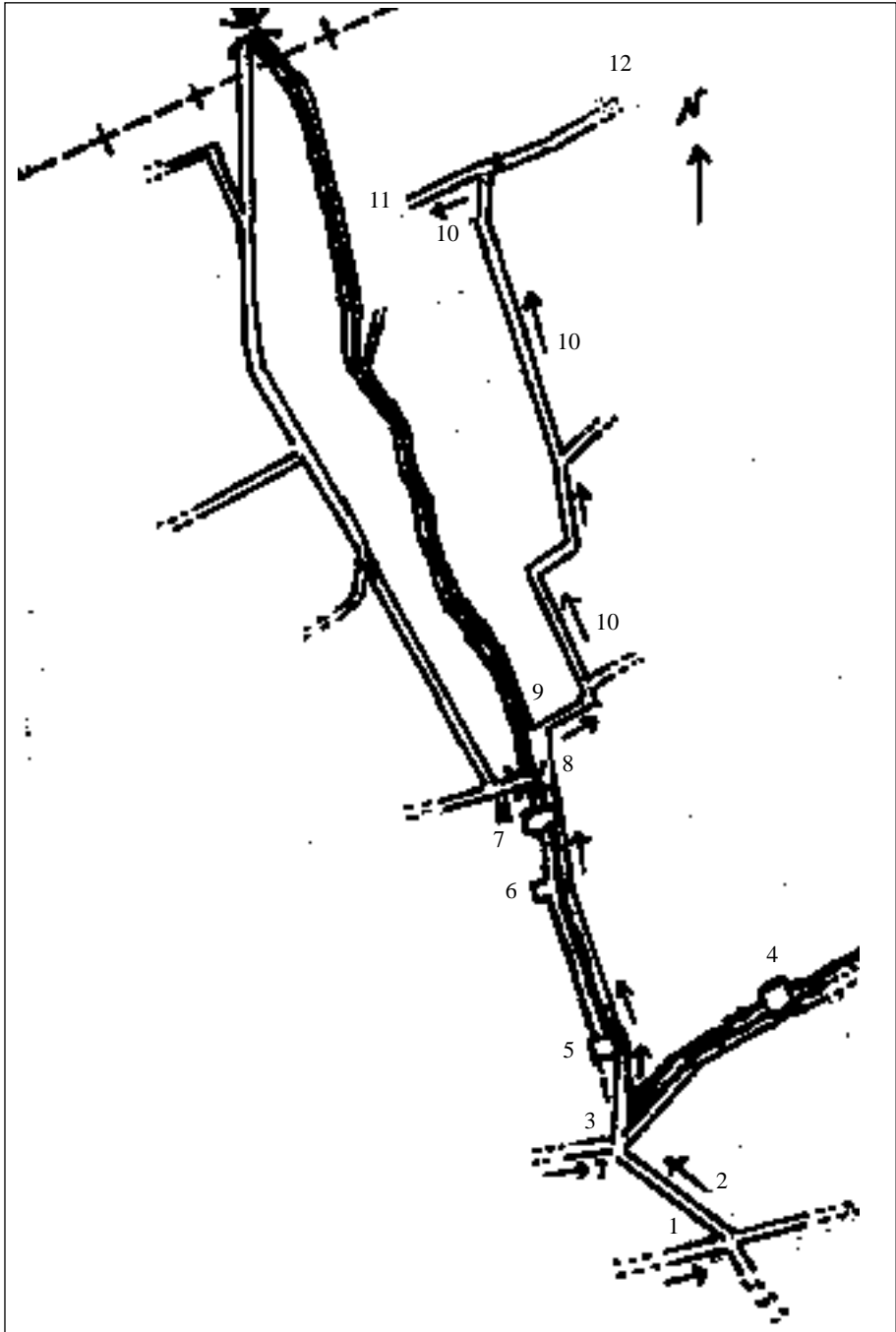
Disposem, sortosament, d'una acta de l'any 1609, que indica inequívocament quin era aquest itinerari. Es tracta de les afrontacions d'una finca de Jeroni Cambi, botiguer de teles de Castelló, situada a l'indret conegut per Balella o Fossar dels Jueus. Aquesta finca afrontava a l'est i al sud amb el camí públic que conduïa de la vila de Castelló al Fossar dels Jueus, pròpiament dit, com també era el camí vers el Clot dels Ollers; a l'oest la finca descrita limitava amb el Rec dels Molins fariners; mentre que al nord ho feia amb honor de Jaume Viader, apotecari, i que abans havia estat propietat del cirurgià Narcís Vilossa, i amb anterioritat amb Francesc Mateu d'Espolla (vegeu nota 80). A més el text original subratlla que la denominació Fossar dels Jueus li ve d'antic i que continua mantenint-se en l'actualitat (a. 1609).

Conegut aquest últim tram de l'itinerari, no és difícil descriure el recorregut anterior. És possible que en alguna ocasió, sobretot per raons de proximitat de veïnatge jueu, la sortida de la processó funerària tingués lloc pel Portal de Sant Francesc. L'habitual, però, era fer-ho pel Portal d'en Beneset, conegut també per Portal dels Jueus (AHG, Cast., vol. 504 “...*prope Portale vocatum den Beneset dicte ville, alias vocatum dels Juheus*”), i que amb posterioritat a l'exili d'aquests, se'n digué Portal de Sant Jordi. Traspassat el portal per la fúnebre comitiva, aquesta continuava en direcció nord entre la muralla i les Valls de la Comtessa, deixant el Portal de Sant Francesc a l'esquerra i avançava a l'altura del Molí del Mig pel camí que voreja el Rec dels Molins, passant successivament davant el Portal de Na Gallarda, el Molí de Dalt i el Pont de la Mercè. Allà, en lloc de continuar pel corriol que ressegueix el Rec dels Molins, agafava a mà dreta el camí que menava al Fossar dels Jueus i al Clot dels Ollers, descrit en el document citat.

Deixo a la consideració dels esperits sensibles l'impressionant efecte que produiria en l'ànim del casual observador cristià –avesat als enterraments propers a l'església de Santa Maria i al seu entorn, així com en els diferents convents– la silenciosa i gairebé fantasmagòrica comitiva de jueus encaputxats en el llarg trajecte fúnebre, endinsant-se en un paratge allunyat, solitari i inhòspit...

Es tanca l'incís sobre l'itinerari. Una vegada establerta fins aquí d'una manera inequívoca *a parte antea* la successió de propietaris del Fossar dels Jueus des de la seva parcel·lació i alienació portada a cap pel veguer Contreres, ara interessa indagar la seqüència o sèrie de propietaris *a parte post* fins avui, per a poder concloure amb exactitud quina és actualment la finca on prop de dos segles els jueus de Castelló utilitzaren com a fossar propi.

Mort el notari castelloní Jaume Pagés i Viader (1684), del Fossar del Jueus n'esdevingué propietària, per via igualment d'herència, la seva filla Teresa Pagés i Viader, la qual contregué matrimoni amb el notari de Castelló Jaume Falcó.

1. Portal d'en Beneset, conegut també per Portal dels jueus, més tard dit de Sant Jordi; 2. Valls de la Comtessa; 3. Portal de Sant Francesc; 4. Molí de Baix; 5. Molí del Mig, 6. Portal de Na Gallarda; 7. Molí de Dalt; 8. Pont de la Mercè; 9. Convent dels Mercedaris; 10. Camí vers el Fossar dels jueus; 11. El Fossar dels Jueus; 12. Clot dels Ollers.

D'aquest matrimoni nasqué Eulàlia Falcó Pagés i Viader a qui, entre altres propietats dels seus pares, se li féu donació del Fossar dels Jueus, l'any 1699, amb motiu de la seva boda amb el notari Ignasi Verdalet, de Castelló.

Resseguir aquesta seqüència successòria ha estat possible gràcies a un utilíssim document datat l'any 1770, consistent en la capbrevació, ja esmentada, de Miquel Pastell, cavaller del comte d'Empúries, de la finca de 5 vessanes (3 1/2 + 1 1/2) que posseïa als Aspres i que és com segueix: "afrontava a l'est, mediant el Rec dels Molins fariners de dita present vila (Castelló), en honor d'Esteve Moner, pagès de la vila de Llançà, que abans fou de Joseph Saló, apotecari de dita present vila de Castelló, antes de la Sra. Eulàlia Verdalet, muller d'Ignasi Verdalet, notari de Castelló, antes de la Sra. Teresa Falcó y Pagés, muller de Jaume Falcó, notari de Castelló, y mare de dita Verdalet (és a dir, d'Eulàlia Verdalet Falcó i Pagés i Viader) i que fou filla i hereva (es refereix a la Sra. Teresa Falcó i Pagés i Viader) del Dr. Jaume Pagès y Viader, q^o, notari, hereu al seu torn (s'entén a través del seu oncle apotecari) del magnífic Narcís Vilossa, donzell, anomenat Lo Fossar dels Jueus".⁽⁸⁴⁾ Etcètera.

L'interès d'aquest instrument jurídic tot just citat i del que he transcrit literalment la part corresponent que aquí ens interessa, a més de servir de base amb vista a la recta enumeració dels successius posseïdors del Fossar, és útil també per a fer progressar la present cadena successòria mitjançant els noms d'aquests dos nous propietaris, entre 1720 i 1744, és a dir, l'apotecari de Castelló Josep Saló, i posteriorment Esteve Moner, pagès de Llançà. L'últim d'aquest dos nous propietaris ens situa a l'any 1770. D'altra banda, aquesta capbrevació no solament ens permet de resseguir la cadena successòria dels diferents propietaris dels Fossar, sinó també precisar-ne la seva ubicació.

L'apotecari Josep Saló morí el 12 d'abril de 1744.⁽⁸⁵⁾ El Fossar havia esdevingut feia temps, propietat d'Esteve Moner, pagès de Llançà, segons consta d'un instrument jurídic del fons documental del Gran Priorat de Catalunya.⁽⁸⁶⁾ Posteriorment heretà dita finca una parenta seva, Mª Gràcia Moner, de Llançà, filla de Domènec Moner⁽⁸⁷⁾ i néta de Rafel Moner.⁽⁸⁸⁾ Mª Gràcia Moner, que havia quedat vídua de Rafel Galí, contregué matrimoni en segones núpcies, el 15 de setembre de 1735, amb un fill de Bertran Dalfau, de nom Josep Dalfau, cirurgià, vidu a la vegada d'Àgata Feliu.⁽⁸⁹⁾ A través del nou enllaç matrimonial d'aquests dos vidus Dalfau-Moner, el Fossar dels Jueus esdevingué propietat de Francesc d'Assís Dalfau, en data del 20 d'agost de 1804, per testament del seu pare Rafel Dalfau, confiter de Castelló d'Empúries i natural de Llançà, casat amb Beneta Bernís. Francesc d'Assís

84. ACA, AGP. Armari 45 Aiguaviva 2 Reg. p. 79; Sign. act. 876, vol. 45.

85. APC, Llibre 4^a d'Òbits, f. 611.

86. ACA, AGP. Armari 45 Aiguaviva 2 Reg. p. 79; Sign. act. 876, vol. 45 (1699-1770; APLL (Arxiu Parroquial de Llançà), Llibre 4^a de Baptismes, f. 184 v;

87. APLL, Llibre 5e de Baptismes, f. 116 v.

88. APLL, Llibre de Sposoris, iniciat setembre 1696.

89. APLL, Llibre de Sposoris, iniciat setembre 1696, f. 18 (9 juny 171) i f. 30 (26 desembre 1723); f. 52 v. (15 setembre 1735) desposori entre Josep Dalfau, cirurgià, vidu d'Àgata Llumsulol, vídua de Bernat Feliu, i Gràcia Moner, vídua de Rafel Galí.

Dalfau i Bernís, comerciant de Figueres, propietari de nombroses finques,⁽⁹⁰⁾ entre les quals la finca anomenada el Fossar dels Jueus, segons testament clos lliurat l'11 de febrer de 1852⁽⁹¹⁾ i publicat el 7 de juliol del mateix any,⁽⁹²⁾ –la qual cosa significa que morí poc abans d'aquesta data– fa usufructuària a la seva nora Antònia Lluch i Garriga, vídua del seu fill Rafel Dalfau, i institueix hereu universal el seu nét Francesc Xavier Dalfau i Lluch, veí de Llançà.

El 27 de març de 1880, Francesc Xavier Dalfau i Lluch, acabat personatge –consta que fou propietari de més de vint finques, entre rústiques i urbanes–⁽⁹³⁾ junt amb la seva mare, la usufructuària Antònia Lluch i Garriga, venen a Ramon Bordas Estragués i la seva esposa, Maria de la Trinitat de la Cuesta i Palau, la peça de terra, coneguda pel Fossar dels Jueus, dins el terme de Castelló d'Empúries, que comprèn horta –d'on també rep la denominació d'Hortes–, camp i prat, “en la qual se halla enclavada una casa señalada de número 11”.⁽⁹⁴⁾ Ramon Bordas i Estragués, que havia adquirit la meitat indivisa d'aquesta finca, morí el 14 de gener de 1906. Prèviament havia atorgat testament,⁽⁹⁵⁾ en què institueix hereu el seu fill Josep Bordas de la Cuesta i usufructuària la seva vídua Trinitat de la Cuesta i Palau. Una vegada el flamant hereu hagué inscrita a nom seu la meitat indivisa de la finca, junt a altres cinc peces de terra⁽⁹⁶⁾ a títol d'herència,⁽⁹⁷⁾ li fou embargada en virtut d'un judici executiu que se seguia en contra seu en el Jutjat de primera instància del districte de la Llotja de Barcelona i Escribania de Tomàs Riera Sans, a instància de Julio Güell i Grau.⁽⁹⁸⁾

90. Registre de la Propietat, Figueres-2, finca n° 1339, f. 146 v.

91. ANF (Arxiu notarial Figueres), not. Miquel Meric a. 1850-1862, n° 726, f. 113.

92. *Ibidem*, f. 422.

93. 1339, f. 148 i 148v. “Las otras fincas constan inscritas donde indica la nota del asiento 878, f. 132, Tomo 81 Diario”.

94. ANF, not. Ramon de Pagès, 27 març 1880; RPF 2, finca, asiento n° 56, f. 14, Tomo 31 del Diario, finca 1500, f. 105v.

95. Testament atorgat a Girona el 7 febrer 1895, not. Emili Saguer i Olivet.

96. “Las otras fincas constan inscritas donde indica la nota del asiento 240, tomo 78 Diario. Figueras, 17 de Octubre 1912”.

97. Inscripció tercera, f. 207v, finca 1436, llibre 21, de Castelló d'Empúries, tom. 565.

98. “Anotación de embargo A: Pieza de tierra huerto, campo y prado, en la que hay una casa número once en el término de Castelló de Ampurias, conocida por Hortas y Fosal dels Jueus, cuya descripción aparece de la inscripción primera conforme con el mandamiento presentado. Cargas. Las legítimas, usufructo y condición expresado en la inscripción segunda y la extensa. Pertenencia. Don José Bordas y de la Cuesta, vecino de Barcelona adquirió la nuda propiedad de la mitad indivisa de la finca de este número, según la inscripción segunda y le fué embargada en unión de otras cinco per la cantidad de dos mil pesetas importe de una letra de cambio, diez y ocho pesetas por gastos de protesto, intereses legales a contar desde cuatro de Mayo de mil novecientos once y dos mil pesetas para costas; habiéndose señalado á la mitad indivisa de la finca de este numero doscientas pesetas por capital ó intereses y quinientas pesetas por costas, en méritos del juicio ejecutivo seguido en el Juzgado de primera instancia del Distrito de la Lonja de Barcelona y Escribania de Don Tomás Riera y Sans, á instancia de Don Julio Güell y Grau contra Don José Bordas de la Cuesta y del que se ordenó, en dicho Juzgado, en providencia de once de abril del corriente año, tomar anotación preventiva y en virtud de exhorto también ordenó el Juez de primera instancia de este Partido en providencia de diez y nueve. En su virtud constituyo la presente anotación preventiva de embargo sobre la nuda propiedad de la mitad indivisa de la finca á favor de Don Julio Güell y Grau, como todo por más extenso consta en la anotación A folio doscientos nueve, finca mil cuatrocientos treinta y seis, libro veinte y cinco de Castelló de Ampurias, tomo quinientos setenta y cinco. Las otras cinco fincas constan inscritas donde indica la nota del margen. Así resulta del Registro y del mandamiento expedido por Don Pedro Cenarro Sánchez, Juez de primera instancia de esta Ciudad y su partido, a veinte y dos Abril último ante el Escribano Don Leandro Tarragó. Pagado el impuesto. Figueras diez y siete Octubre mil novecientos doce”.

A partir d'aquí, sota el domini de Josep Bordas de la Cuesta, l'ancestral pau del Fossar dels Jueus es veié pertorbada per un seguit de vicissituds en forma de successius embargaments, motivats per malversació de cabals, amb les respectives posteriors cancel·lacions. Un d'aquests embargaments de la part indivisa del Fossar, junt amb altres dues finques, el promogué Concepció Gelabert Boix, per respondre d'onze mil sis-cents dotze pessetes setanta cinc cèntims, per la qual cosa el jutge ordenà fer anotació preventiva, segons consta que fou feta a Figueres, el 25 de gener de 1922.⁽⁹⁹⁾

El 25 d'agost de 1917 ocorregué la mort de Trinitat de la Cuesta i Palau,⁽¹⁰⁰⁾ vídua de Ramon Bordas Estragués, per la qual cosa quedà cancel·lat totalment l'usdefruit i consolidada la propietat a favor de Josep Bordas de la Cuesta.⁽¹⁰¹⁾ La difunta posseïa la meitat indivisa del Fossar dels Jueus per compra, segons la inscripció primera, i a la vegada havia adquirit l'usdefruit de l'altra meitat indivisa, en virtut del llegat que li féu el seu marit Ramon Bordas, com consta de la inscripció tercera. Havia atorgat testament el 18 de gener de 1916.⁽¹⁰²⁾ Ara bé, per deutes impagats, contrets en data del mateix 25 de gener de 1922, segons anotació feta a Figueres,⁽¹⁰³⁾ a instància de l'esmentada Concepció Gelabert i Boix, es féu demanda d'embargament preventiu contra els tres germans hereters per indivís Josep, Maria dels Àngels i Maria Dolors. El 2 d'abril del mateix any, a petició de la mateixa demandant Sra. Gelabert, es cancel·là l'embargament. Entretant, des del punt de vista judicial s'ignorava el parador de Josep Bordas de la Cuesta. El cop d'estat de 1923 el féu escàpol a França. En aquestes circumstàncies, l'absent personatge esdevingué automàticament propietari de la meitat indivisa del Fossar dels Jueus, pervinguda per herència del seu pare.

Amb l'adveniment de la II República, el 14 d'abril de 1931, Bordas torna a aparèixer en escena. Ens és prou coneguda la seva trajectòria política⁽¹⁰⁴⁾ per fer-ne menció ara aquí. Pel que fa al Fossar dels Jueus, en virtut d'autos de major quantia sobre nul·litat d'actes i contractes per valor de quaranta-set mil dues-cents cinquanta pessetes, instats per Pelai Negre i Pastell contra Josep Bordas de la Cuesta, i vint-i-cinc més en el Jutjat de primera instància del

99. Asiento 1517, tomo 87. Diario. Pagado el impuesto. Resultan las demás circunstancias de la anotación B, folio 210 (f. 107, finca 1500), finca 1431, libro 25 de Castelló de Ampurias, tomo 575. Figueres, 25 de Enero de 1922.

100. Registre. Anotació C., (f. 106v. 607, finca 1500).

101. Finca 436, folio 219, tom. 840 del Archivo inscripción quinta. Figueres, (?) Maig de 1943.

102. Notaria de Castelló d'Empúries d'Ignasi Barjau, 18 gener 1916.

103. Asiento 1517, tomo 87. Diario. Pagado el impuesto. Resultan las demás circunstancias de la anotación C, folio 210 (f.106v107, finca 1500), finca 1431, libro 25 de Castelló de Ampurias, tomo 575. Figueres, 25 de Enero de 1922.

104. Al marge de les moltes referències que provenen sobre Bordas de la Cuesta de l'obra de Claudi Ametlla –el qual no dissimula la seva antipatia, en gran part justificada, envers ell– titulada *Memòries Polítiques*, Ed. Catalònia, Barcelona, 1983, vol. 3, disposem de l'article de Javier Antón Pelayo, "Formes violentes a Castelló d'Empúries durant la II República: Els Blancs i els Negres" *La II República, 60 anys després*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona, Quaderns del Segle, 7, abril 1991, pàg. 141-142, sobretot nota 13; disposem d'una visió sobre Bordas de la Cuesta en l'obra d'Albert Compte i Freixenet, *República i Guerra Civil a Castelló d'Empúries (Entre la història i les memòries)*, Figueres, 1994, a partir sobretot de la pàg. 47.

partit de Girona, s'expedí exhort pel propi Jutjat l'11 de novembre de 1940, amb la consegüent retenció i embargament dels béns dels demandats germans Bordas. Consegüentment, es prengué anotació preventiva d'embargament sobre la propietat d'una meitat indivisa del Fossar dels Jueus a favor de Pelai Negre i Pastell.⁽¹⁰⁵⁾

Tal nou impediment judicial promogut per aquest important hisendat castellaní, doctor en lleis, requeia sobre tres immobles propietat dels Bordas, entre elles la propietat indivisa del Fossar dels Jueus.⁽¹⁰⁶⁾ Considerats els tres germans Bordas demandats, rebels d'ignorat parador, pel que fa a Josep Bordas de la Cuesta es decreta l'embargament preventiu del Fossar, amb la demanda personal de setanta-tres mil quatre-centes noranta-una pessetes amb cinquanta-vuit cèntims, més els interessos legals amb venciment des de primer de gener últim fixats en deu mil pessetes i altres sis mil de despeses inherents. S'ordena, així mateix, en dit auto l'anotació preventiva de l'embargament i la prohibició absoluta de vendre, gravar i obligar sobre la finca.⁽¹⁰⁷⁾

En aquestes confuses circumstàncies, ara és Maria Dolors, la que presenta plet contra el seu germà Josep Bordas de la Cuesta, el qual figura com a veí de Castelló d'Empúries i del qual es continua ignorant el parador.⁽¹⁰⁸⁾ La demandant declara que Josep Bordas havia deixat de complir amb les seves obligacions, d'alimentar, calçar i vestir les seves germanes, a què estava obligat segons el testament del seu pare. En conseqüència reclama justícia i entén que calia declarar l'herència —el Fossar dels Jueus i altres dues finques— dividida en parts iguals, tantes com germans Bordas de la Cuesta restaven en l'actualitat (1943): una a favor del demandat, i altra a favor de la seva única germana subsistent, la pròpia demandant Maria Dolors, a les seves lliures voluntats.⁽¹⁰⁹⁾ Maria Àngels, la germana gran, posseïdora per herència de la tercera part de la meitat indivisa del Fossar, havia mort el 26 de gener de 1942, sense atorgar testament ni cap altra disposició d'última voluntat.⁽¹¹⁰⁾ Cancel·lada l'anotació preventiva,⁽¹¹¹⁾ el jutge de primera instància de Girona, va dictar auto definitiu el 21 d'agost declarant hereus *ab intestato* de Maria Àngels Bordas de la Cuesta els seus germans restants, Maria Dolors i Josep, per parts iguals, a títol d'herència.⁽¹¹²⁾

105. Registre, finca 1436, folio 218, tom. 840 del archivo anotación letra E. Figueres 29 de març de 1941.

106. Finca 1436, folio 219v, tom. 840 del Archivo anotación F. Figueres, 12 maig 1943.

107. Finca 1436, folio 220 v., tom. 840 del Archivo anotación. Figueres, 4 de juny de 1943.

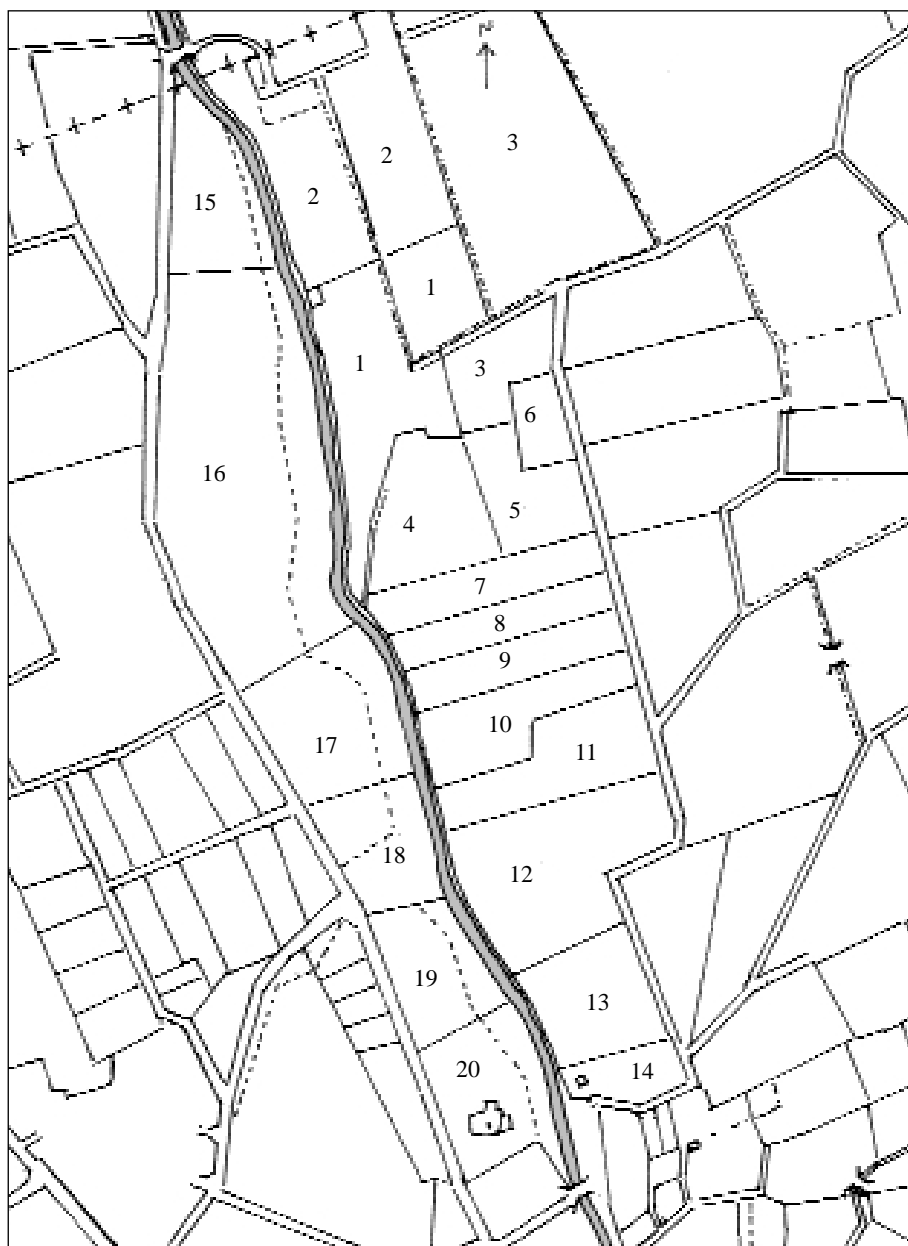
108. Com explica Albert Compte en la seva obra *República i Guerra civil a Castelló d'Empúries*, o.c., pàg. 241: "...Bordas de la Cuesta, exiliat també a França, durant l'ocupació d'aquest país per les tropes alemanyes, embarcà...en un vaixell que els havia de transportar a Mèxic. Segons el testimoni dels dos acompanyants, en l'escala de Casablanca, aleshores ja un home vell, afeblit per les adversitats de tota mena que hagué de sofrir, menjà excessivament, de manera especial dolços, que li causaren una forta indigestió. Reembarcat, seguí malalt bona part de la travessia fins que, en arribar a terra americana, va morir".

109. Finca 1436, folio 239, tom. 471 del Archivo, anotación H, Figueres, 6 juliol 1943.

110. Asiento 814, folio 160. Diario 116. Figueres, 1 maig 1954.

111. Finca 1436, folio 239v., tom. 871, del Archivo. Figueres, 14 abril 1948.

112. Asiento 814, folio 160. Diario 116. Figueres 1 maig 1954.

Extret del cadastre de Castelló d'Empúries, de l'any 1955.

*1. Dolors Bordas de la Cuesta; 2. Miquel Portell Salleras; 3. Isidre Casadevall Guixeras;
4. Maria Portell Canta; 5. Agustí Sala Ayats; 6. Joan Vergés Ferrer; 7. Carme Borràs Coll;
8. Concepció Resta Bordas; 9. Josep Sala Rigall; 10. Raimon Falgàs Pi; 11. Lluís i Ramon
Juncà Fornis; Carme Niu Pou; 13. Concepció Casademont Vilà; 14. Pere Colls Lluch;
15. Josep Mas Augé; 16. Pelai Negre Pastell; 17. Margarita Reitg Brugat; 18. Glòria
Freixenet Prats; 19. Magdalena Roger Martí-Maceli; 20. Ramon Saló Bonavia.*

Maria Dolors no tardà en registrar a favor seu la seva corresponent tercera part amb data del 28 del mateix mes i any.⁽¹¹³⁾

Mentrestant, l'edifici ("casa") que des dels temps de Francesc d'Assís Dalfau, figurava en la descripció d'aquest paratge, havia anat deteriorant-se notòriament. Sens dubte l'abandó i probablement la desídia, a través de tantes vicissituds, la portaren al greu estat ruïnós de què es fa esment en els documents d'ara i anys successius.⁽¹¹⁴⁾

Coneguda oficialment la notícia de la mort de Josep Bordas de la Cuesta, ocorreguda el dia 1 de febrer de 1943 més o menys de la forma pintoresca que s'expressa en una nota precedent, i sense que el finat hagués atorgat testament ni cap disposició de darrera voluntat, el jutge de primera instància de Girona dictà auto definitiu, el 6 de març de 1948, en què declara heretera de tots els béns del finat la seva germana Dolors Bordas de la Cuesta. D'aquesta manera, la supervivent dels tres germans, no solament inscriu a nom seu una quarta part indivisa del Fossar dels Jueus, sinó que també obté per herència, en virtut de les inscripcions cinquena, sisena, setena i vuitena, la propietat de la finca íntegra, anomenada Les Hortes o Fossar dels Jueus.⁽¹¹⁵⁾

No tardà, però, la nova propietària a vendre-la, juntament amb una altra, reservant-se l'usdefruit vitalici, a Vicenç Cànovas i Delclós, advocat, gestor administratiu, veí de Girona. El gestor Cànovas, mandatari de l'actual propietària en anteriors afers, inscriu a nom propi la propietat a títol de compra, pel preu de vint-i-vuit mil pessetes, de les quals vint-i-una mil corresponen al Fossar, quantitat que la venedora confessa haver rebut del comprador amb anterioritat a la venda.⁽¹¹⁶⁾

El 7 de desembre de 1962, Vicenç Cànovas i Delclós ven la propietat gravada per l'usdefruit del Fossar dels Jueus a Isidre Casadevall Guixeras, secretari de l'Administració de Castelló d'Empúries, pel preu de trenta mil pessetes, pagades al comptat, el qual l'inscriu a títol de compravenda sobre la gravada propietat. Dita finca és descrita literalment com segueix: "Pieza de tierra, parte huerta, parte campo y parte prado en la cual se halla enclavada una casa señalada de número once, hoy en estado ruinoso, sita en Castelló de Ampurias, denominada 'Las Hortas' o 'Fossar dels Jueus'".⁽¹¹⁷⁾ La inscripció sisena completa la descripció amb els termes següents: "de cabida aproximadamente ocho vesanas, equivalentes a ciento setenta y cuatro areas noventa y nueve centiareas cuarenta y seis centesimas; linda en junto por Oriente, parte con Gregorio Gifre, parte con una carretera por la cual se entra en la propia finca, parte con Ana Francesch, parte Margarita Guiu y Baudilio Via; por Mediodía, parte con dicha Ana Francesch, parte con Paulino Aupí,

113. Asiento 816, folio 161, Diario 116. Figueres. 5 maig 1954.

114. *Ibidem*.

115. Asiento 816, folio 161, Diario 116. Figueres, 5 maig 1954.

116. Escritura atorgada el 28 de maig de 1954. Asiento 1259, folio 252, Diario 116. Figueres, 9 setembre 1954. El procediment de pagament amb què es porta a cap aquesta compravenda fa pensar que la venedora era deutora de certes quantitats per serveis agencials rebuts anteriorment de part del comprador.

117. Escritura atorgada el 7 diciembre 1962. Notari Juan Veciana Vilá. Asiento 499, folio 90. Diario 126. Figueres, 7 juny 1963.

parte con el expresado Baudilio Via y parte también con la expresada Margarita Guiu; por Poniente, con la acequia del molino, mediante un sendero; y por Norte, con Manuel Colomer”.⁽¹¹⁸⁾ D’aquestes vuit vessanes, cal distingir de la resta el que era pròpiament el Fossar dels Jueus, que tenia unes dues vessanes, com es pot veure en el plànol adjunt.

El 27 d’octubre de 1968 mor a Banyoles Dolors Bordas de la Cuesta. Segons la inscripció novena, el dret d’usdefruit vitalici sobre la finca que tenia la finada quedà totalment cancel·lat i consegüentment extingida la condició de gravada que tenia la propietat. D’aquesta manera la propietat passà sense cap restricció a ser del titular d’aquest dret l’esmentat Sr. Isidre Casadevall, segons la inscripció desena, com a resultat de la certificació de defunció, així com de l’escriptura que motivà dita inscripció desena i d’una instància cursada per l’actual propietari, el 9 de setembre de 1976.⁽¹¹⁹⁾

El caràcter de la finca, predominantment pradenc en zona humida, tradicionalment denominada “El Fossar dels Jueus” en diferents documents, i darrerament “les Hortes” o “Fossar dels Jueus”, atesa la seva ubicació a remarcable distància del nucli de la vila de Castelló, aparegué als ulls del nou propietari, un lloc adequat per transformar-ho en granja destinada a la cria de bestiar vacú. Disposa d’una superfície, entre terreny i dependències, de 174 àrees 99 centiàrees 46 centèsimes. Les dependències estan formades per tres cossos: un edifici de 473 metres quadrats de superfície, situat a la part nord-oest de la finca, format per les antigues dependències existents en estat ruïnós, actualment adaptades amb vista a servir de quadres i paller protegit per una coberta; un edifici de 1202 metres quadrats de superfície, construït mijançant arcs de formigó armat i coberta d’uralita, destinat a quadres i local de munyiment; finalment, una construcció amb els mateixos materials de l’edifici anterior, de 120 metres quadrats, destinat a magatzem, junt al qual hi ha dues sitges-rasa, de 50 i 87 metres quadrats, respectivament, de superfície. Les afrontacions són les mateixes que en l’anterior descripció. Per a l’edificació d’aquesta obra nova calgué obrir nous fonaments... En conjunt fou valorada en 700.000 pessetes, lliure de càrregues. El propietari Casadevall féu inscriure aquesta obra nova, segons escriptura atorgada el 25 de gener de 1977, davant el notari de Castelló d’Empúries Juan Veciana Vilà.⁽¹²⁰⁾

Les millores successives per al funcionament de la Granja i la hipoteca per afrontar-les, ja no pertany a la història pròpiament dita del Fossar dels Jueus de Castelló d’Empúries.

A MANERA DE CONCLUSIÓ

Podem afirmar: Primer, el cementiri dels jueus dins el clos del cementiri cristià a l’àrea de la sagrera de l’església de Santa Maria, era el cementiri dels jueus conversos. Segon, el denominat cementiri dels jueus antic, correspon a

118. Asiento 810, folio 159, Diario 116. Figueres, 1 maig 1954.

119. Asiento 189, folio 22 del Diario 148. Figueres, 16 desembre 1976.

120. Asiento 2334, folio 275v. Del Diario 149. Figueres, 20 octubre 1977.

aquella àrea que ocupava una parcel·la dels Aspres limitant a l'est amb el Rec dels Molins bladers, mentre que el connotat per cementiri nou dels jueus, dotat de molta més superfície, estava situat a la part baixa en relació amb dit Rec dels Molins, amb què confrontava a l'oest, resultant una espècie de prolongació, talús avall, del dels Aspres, a l'altra banda de l'esmentat Rec dels Molins. Tercer, dit cementiri va ser venut i alienat a parcel·les, arran del decret d'expulsió dels jueus, l'any 1492. Quart, finalment, de les afrontacions amb terres veïnes que estructuraven la seva configuració, i del seguiment, així mateix, dels diferents propietaris que al llarg dels anys l'han anat posseint s'infereix que l'històric Fossar dels Jueus de Castelló d'Empúries, és la finca, ara granja de cria de bestiar vacú, propietat d'Isidre Casadevall i Guixeres fins a la seva defunció ocorreguda l'any 2002. Actualment explota la finca el seu fill Pere Casadevall i Portell.

<i>data en què consta la possessió</i>	<i>propietaris</i>
1492, 20 oct.	Ausiàs de Contreres, veguer del comtat ven al notari Bernat Andreu, el Fossar dels Jueus de Castelló, després de ser expulsats.
15..(?)	De Bernat Andreu, la propietat del Fossar passa a Francesc Mateu d'Espolla.
1603, 12 nov	La propietat és del donzell Narcís Vilossa, cirurgià de Castelló. († 14 abril 1619).
1609, 13 abril	Per herència passa a Jaume Viader, apotecari de Castelló. († 25 febrer 1624)
1689, 13 maig	Jaume Pagès i Viader, notari públic de Castelló, hereu de Jaume Viader, apotecari. († 13 desembre 1684)
1697, 16 juny	Teresa Pagès i Viader, muller de Jaume Falcó, notari públic de Castelló, hereva de Jaume Pagès i Viader, filla seva.
1699, 14 gener	Eulàlia Verdalet Falcó Pagès i Viader, muller d'Ignasi Verdalet, notari públic de Castelló, filla i hereva, en casar-se, dels seus pares Jaume Falcó, notari, i Teresa Falcó Pagès i Viader.
1720-1744, 12 abril	Josep Saló, apotecari de Castelló.
1770	Esteve Moner, pagès de Llançà.
amb posterioritat a 1770	M ^a Gràcia Moner, filla de Domènec Moner, vídua, casada en segones núpcies amb el vidu Josep Dalfau, cirurgià.
1804	Rafel Dalfau, natural de Llançà, confiter de Castelló.
1852, 7 juliol	Francesc d'Assís Dalfau, per testament del seu pare Rafel Dalfau, confiter de Castelló, atorgat el 20 agost 1804.

1870, 27 març	Francesc Xavier Dalfau i Lluch, nét de Francesc d'Assís Dalfau i fill d'Antònia Lluch, usufructuària del Fossar, nora de Francesc d'Assís Dalfau venen el Fossar a Ramon Bordas Estragués i M ^a Trinitat de la Cuesta i Palau.
de 1870 a 1948	El Fossar passa per diverses vicissituds a mans dels germans Bordas de la Cuesta: Josep, M ^a Àngels i Dolors, propietaris per indivís del Fossar. 1948, 13 març Dolors Bordas de la Cuesta, morts els seus dos germans, inscriu el Fossar com a única propietària.
1954, 9 set.	Vicenç Cànovas Delclós, de Girona, adquireix el Fossar per compra reservant-se Dolors Bordas l'usdefruit vitalici.
1962, 7 des.	Vicenç Cànovas Delclós ven el Fossar dels Jueus a Isidre Casadevall i Guixeras, gravat amb l'usdefruit vitalici de Dolors Bordas.
1968, 27 oct.	Mor Dolors Bordas i, cancel·lat l'usdefruit, el Fossar esdevé propietat total d'Isidre Casadevall Guixeras.
2002	Mor Isidre Casadevall i Guixeras, el Fossar dels Jueus passa a la viuda i fill Pere Casadevall Portell.

ESTELES FUNERÀRIES PROCEDENTS DEL FOSSAR DELS JUEUS DE CASTELLÓ D'EMPÚRIES, TROBADES FINS AVUI

Em semblaria un estudi inacabat si, ateses les connexions que tenen amb el Fossar, no em referís ara, ni que sigui d'una forma succinta, als residus de la lapidària funerària jueva de l'aljama de Castelló d'Empúries que ens han pervingut fins avui.

Actualment se'n comptabilitzen dotze. Nou d'elles es troben a mans d'alguns particulars i museus; de les quatre restants, una s'exhibeix al Museu Empordà de Figueres, una altra, és de parador desconegut, una altra es troba en possessió d'un particular que, per les seves raons, vol mantenir l'anonimat, i encara una altra que, per donació del seu propietari, se servà durant molts anys al Museu Arqueològic de Girona (Sant Pere dels Galligans), i actualment es troba entre les que formen la rica col·lecció de làpides hebraïques gironines al Museu del Centre d'Estudis Bonastruc sa Porta de la ciutat de Girona.

Algunes d'aquestes esteles funeràries en diverses ocasions han estat objecte d'estudi per prestigiosos hebraïstes, com, a la segona meitat del segle XIX el P. Fidel Fita, el qual publicà *Lápidas hebreas de Gerona* (1874),⁽¹²¹⁾ i ja en ple segle XX, el professor Millàs i Vallicrosa publicà a

121. *Revista Històrica Latina*, 1, Barcelona 1874, núm. 4, pàg. 1-5; núm. 8, pàg. 17-23.

Sefarad l'article "Epigrafía hebraicoespañola (1945)",⁽¹²²⁾ i associat amb F. Cantera, *Las inscripciones hebraicas de España* (1955),⁽¹²³⁾ i encara més recentment (1988) un article del conservador del Museu Nacional d'Art de Catalunya, Jordi Casanovas, titulat: "Cinco inscripciones hebraicas inéditas de Castelló de Ampurias".⁽¹²⁴⁾ Més modestament, ja un any abans, amb motiu de les ja esmentades Jornades d'Història dels Jueus de Catalunya, celebrades a la ciutat de Girona, els dies 23 al 25 d'abril de 1987, l'autor del present article va presentar un esbós d'un estudi sobre el jueus de Castelló d'Empúries.⁽¹²⁵⁾ En ell descrivia set esteles, entre enteres i fragments, originàries del Fossar jueu que tenia l'aljama, conegudes en aquells anys. Tot i no il·lustrar-ho amb cap mitjà gràfic, atès el caràcter de l'esbós, en ell vaig fer constar les principals característiques materials i formals de cadascuna de les peces amb la corresponent traducció. En l'exposició a què faig referència, tres d'elles foren traduïdes pel meu compte, ja que no em constava que cap expert ho hagués fet anteriorment. De les quatre restants, una, me la va facilitar el propietari de l'estela, però sense saber-me informar sobre el nom de l'interpret (em parlava vagament d'un possible monjo de Montserrat); de les altres tres, vaig manllevar-ne la traducció al professor Millàs.

Quan l'any següent (1988), el Dr. Casanovas va publicar a *Sefarad* l'esmentat article consistent en reelaborar la interpretació de les cinc inscripcions hebraiques de Castelló d'Empúries, ajustant-les amb més precisió i rigor al text, aquest fet representà un nou impuls d'interès i recerca constant fins avui dels interessats amb les restes antigues, iniciats ja amb anterioritat en aquestes tasques. Ocasionalment descobriments de nous fragments d'esteles, fan que avui Castelló pugui enorgullir-se de posseir, al nostre país, un nombre d'esteles funeràries jueves (entre enteres i fragmentàries), no gens menyspreable.

S'estima que totes són de procedència del Fossar jueu de Castelló d'Empúries. També totes tenen la característica d'estela. A continuació, em limito gairebé a enumerar-les, començant per les enteres i seguint amb les fragmentàries. Per a més detalls, particularitats i circumstàncies, cal consultar la corresponent bibliografia indicada a les respectives notes a peu de pàgina.

122. *Sefarad*, V, Madrid, 1945, pàg. 298-300.

123. C.S.I.C., Madrid, 1956, pàgs. 237-239, núm. 168; pàg. 260-262, núm. 192, 193, 194.

124. *Sefarad* (C.S.I.C.), año XLVIII, Madrid 1988, fasc. 1, pàg. 19-29.

125. Ajuntament de Girona, 1987, pàg. 299-339.

I. Estela funerària procedent de Castelló d'Empúries, donada pel seu propietari Antoni de Pagès, al Museu Arqueològic de Sant Pere dels Galligans, de la ciutat de Girona. Actualment es conserva al Museu d'Història dels Jueus, en el Centre Bonastruc sa Porta de Girona. Dimensions: 77 x 40 x 18 cm. Traducció de la inscripció: (Cara frontal) *Es va complaure en els preceptes del Senyor (?) / pietós, ple de ciència... / i temorós de Déu. Va morir / el dia dels crims, net / en el seu interior. El seu nom és / R. Reubén, fill de R. Hanina. / El seu record sigui per a la vida eterna.*; (Cara superior) *Es dirigí a la seva eterna mansió en el mes d'Ab / de l'any [5]103 (=agost 1943) del còmput particular / de la Creació; la seva ànima sigui reunida / en el feix dels vius i dels fidels.*⁽¹²⁶⁾

II. Estela funerària propietat del Sr. Miquel Teixidor. Dimensions: 95 x 23 x 19 cm. Traducció de la inscripció: *Aquesta és l'estela / de R. Selomoh fii de R. Isaac / fill del Nasí R. Josef ab[en'] / Basá. El seu record sigui per la vida eterna. Es dirigí a la seva eterna mansió el mes d'Ab / de l'any 507/3 (=juliol-agost 1313) de la creació del món. / Hi hagi pau a la seva tomba. [Descansi i] romanguí / [per (rebre) la seva sort al final dels seus dies].*⁽¹²⁷⁾

III. Estela funerària propietat del Sr. Agustí Fa. Dimensions: 83,4 x 38,5 x 15,5 cm. Traducció de la inscripció: *Aquesta és l'estela del savi / R. David de Cotlliure. / Es dirigí a la seva eterna mansió al mes d'Ab de l'any 10/4 (juliol-agost 1344) del còmput.*⁽¹²⁸⁾

IV. Estela funerària propietat del Sr. Miquel Teixidor. Dimensions: 36 x 37,3 x 10 cm. Traducció: *...beneït sigui el seu record fill de R. [?] Hayyim, beneït sigui el seu record.*⁽¹²⁹⁾

V. Estela funerària actualment al Museu de l'Empordà de Figueres. Trobada pels volts de l'any 1941, en fer obres a la casa de Carles Fages de Climent (sector del Portal de la Gallarda de Castelló d'Empúries), aquest en féu donació a l'actual Museu vers el 1947. Dimensions: 100 x 38,5 x 15,5-16 cm. Traducció de la inscripció: *Rabí <David> de Cotlliure. Beneït sigui el seu record.*⁽¹³⁰⁾

VI. Fragment superior d'una estela funerària, que va ser reaprofitat com a tapa de claveguera a la plaça anomenada de la Moneda, de Castelló

126. CANTERA, F.-MILLÀS, J. M^a, *Las Inscripciones hebraicas de España*, Madrid, 1956, nº 168, pàg. 237-239. Per aclariments sobre aquesta estela, vegeu CASANOVAS, J., "Cinco inscripciones hebraicas inéditas de Castellón de Ampurias", *Sefarad*, Año XLVIII, fasc. 1, Madrid 1988. Sobre vicissituds de traspassos i interpretacions, vegeu, LLORENS I RAMS, J. M^a, "1877: una estela funerària hebraica de Castelló d'Empúries al Museu de Girona". *El Salner*, núm. 7, Any 8, Castelló d'Empúries, 2001, pàg. 35-38.

127. Per ampliació de detalls i precisions, vegeu CASANOVAS, J., "Cinco inscripciones hebraicas...*Sefarad*", citat, pàg. 21.

128. *Ibidem*, pàg. 24-25.

129. *Ibidem*, pàg. 26-27.

130. La primera interpretació d'aquesta làpida, la feu Millàs, el 1956, vegeu CANTERA, F.-MILLÀS, J. M^a, *Las Inscripciones hebraicas...*, citat; posteriorment, CASANOVAS, J. "Notes d'epigrafia hebrea. Una inscripció hebrea de Castelló d'Empúries al Museu de l'Empordà", ha tornat sobre aquesta estela expressant la seva perplexitat sobre dues esteles coincidents amb el nom de David, rabí de Cotlliure, etc.

d'Empúries. Actualment es troba en simple dipòsit al S.A.M. (Servei d'Atenció als Museus), Girona, Pedret, en espera de la seva recuperació al lloc de procedència. Dimensions: 64,8 x 44,5 x 9,5/10 cm. Traducció de la inscripció: *Senyora Regina. Descansi en el Paradís.*⁽¹³¹⁾

VII. Fragment d'una estela funerària actualment al Museu Església parroquial de Sta. Maria de Castelló. Dimensions: 36,5 x 51,5 x 13,5 cm. Traducció de la inscripció: *Es dirigí a la seva eterna mansió / l'any 170 (=1410).*⁽¹³²⁾

VIII. Fragment d'una estela funerària Propietat del Sr. Pere Palau. Dimensions: 36 x 37,5 x 10 cm. Traducció de la inscripció: *Aquesta és la làpida d'En Hayyim. / Es dirigí a la seva eterna mansió / [l'any] 170 (= 1410). Sigui la seva ànima inclosa en el feix dels vivents.*⁽¹³³⁾

IX. Fragment d'una estela funerària reutilitzada com a muntant d'una paret del Claustre del convent dels Mercedaris de Castelló d'Empúries, propietat del Sr. F. Nouvilas. Fou localitzada pel Sr. M. Oliva, del Museu Arqueològic de Sant Pere dels Galligans, de Girona. Dimensions: 40 x 25 x 12 cm. Traducció de la inscripció: *Estela funerària del jove... / ... romanguí en la seva sort a la fi dels dies.*⁽¹³⁴⁾

X. Fragment d'una estela funerària col·locat en posició invertida, pel que fa a la inscripció, a la paret frontal de la base del Campanar del convent de St. Agustí de Castelló. Localitzada pel Sr. Manel Puig Palmer. Dimensions: 36-36,3 x 23,3 x 22 cm. Traducció de la inscripció: *Bonadona.*⁽¹³⁵⁾

XI. Fragment d'una estela funerària, actualment propietat dels germans Palau. Reutilitzat com a material de construcció, fou localitzat, l'any 1991, en una casa del carrer de la Fruita de Castelló d'Empúries. Dimensions: 25 (cara epigràfica) / 20 (cara posterior) cm x 32 epigràfica) / (cara posterior) cm x 11 cm. Traducció de la inscripció: *Senyora...*⁽¹³⁶⁾

XII. Fragment superior d'una estela funerària (probablement una tercera part de la seva totalitat). Pedra lleugerament vinçada, ben carrada i amb text íntegre. El seu actual possessor, per alguna raó particular, desitja conservar l'absolut anonim. Aquesta és la raó per la qual no consten del lloc on fou descoberta ni en quines circumstàncies. El nom del jueu que figura a la inscripció, Vidal Salomó, està documentat, com a prestador, d'entre els membres de l'aljama, els anys 1378 i 1393. Dimensions: 21,7 x 42 x 8 cm.

131. CASANOVAS MIRÓ, J., "Nous fragments d'inscripcions hebrees de Castelló d'Empúries", *El Salner*, núm. 8, Any 9, Castelló d'Empúries, 2002, pàg. 13-14.

132. CASANOVAS, J., *Sefarad*, Año XLVIII, fasc. 1, citat, pàg. 26.

133. *Ibidem*, pàg. 25-26.

134. MILLÀS, J.M^a, "Nuevos epígrafes hebraicos", *Sefarad* XIII (1953), pàg. 342; vegeu també CANTERA; F.-MILLÀS, J. M^a, *Las Inscripciones hebraicas...*, citat, pàg. 260. Segons aquests autors, sembla que per les característiques de les lletres hebraiques, aquella làpida pot ser atribuïda al segle XIV.

135. PUJOL I CANELLES, M., "Fragment d'una nova estela funerària jueva trobat a Castelló d'Empúries", *El Salner*, núm. 7, Any 8, Castelló d'Empúries 2001, pàg. 173-175.

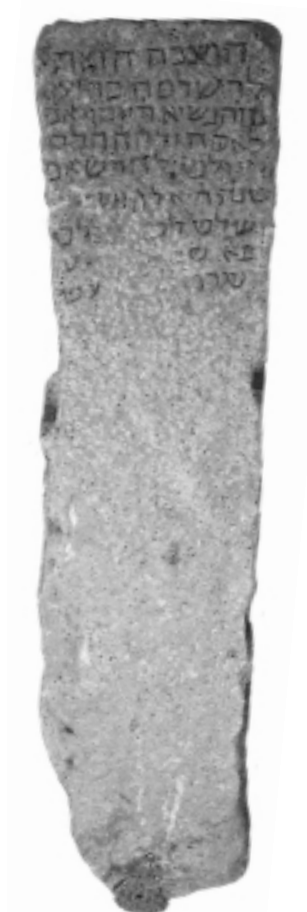
136. CASANOVAS MIRÓ, J., "Nous fragments d'inscripcions hebrees de Castelló d'Empúries", *El Salner*, núm. 8, Any 9, Castelló d'Empúries, 2002, pàg. 13-14.

Traducció: Aquesta és la làpida funerària d'en Vidal Salomó, descansi en el Paradís. Se'n va anar cap al seu darrer sojorn / el mes de Kislew (novembre-desembre) de l'any 154 (=1393) del sisè mil·lenni / descansi en pau en el seu sepulcre fins a la fi / dels dies.⁽¹³⁷⁾

No es pot negar que les peces tot just enumerades constitueixen un interessant conjunt de làpides funeràries exponent de la importància de l'aljama dels jueus de Castelló d'Empúries. És molt probable que en anys successius es facin noves troballes que vinguin a enriquir el present patrimoni lapidari. Cal ser conscient, però, que no totes seran localitzades, per haver estat totalment capolades, i de les localitzables, algunes seran de difícil recuperació, a causa d'haver estat reutilitzades com a material de replè de fonaments per a la construcció d'edificis de segles passats, i el que més dol fins i tot de construccions més recents.

137. CASANOVAS MIRÓ, J., "Nous fragments d'inscripcions hebrees de Castelló d'Empúries", *El Salner*, núm. 8, Any 9, Castelló d'Empúries, 2002, pàg. 16-17.

I) Foto: Guies del Museu Arqueològic Sant Pere dels Galligans.- I (Sr. Jordi S. Carrera).

II) Foto: Mn. Joan Marquès.

III) Foto: Mn. Joan Marquès.

IV) Foto: Mn. Joan Marquès.

V) Foto: (c)mE, Museu Empordà,
Figueres (Sr. Xavier Torner).

VI) Foto: Sra. Mireia Teixidor.

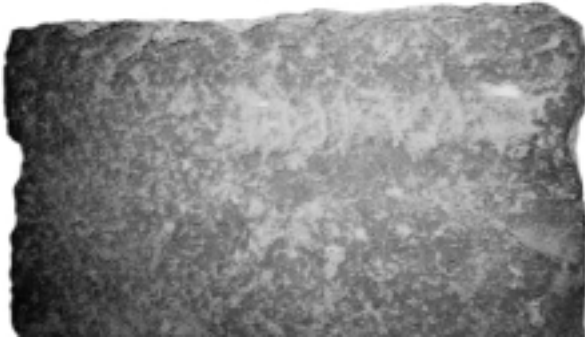
VII) Foto de l'autor.

VIII) Foto: Mn. Joan Marquès.

IX) Foto: Mn. Joan Marquès, extreta de Sefarad, vol. XIII (1953).

X) Foto: Sr. Miquel Teixidor.

XI) Foto: Mn. Joan Marquès.

XII) Foto: Sr. Jordi Casanovas.